

7

De agrarisch-sociale voorlichting

Inleiding

'Ik moest de kleine boeren uitleggen waarom het beter was dat zij zouden vertrekken. De overheid huurde je als het ware in om dat op een nette manier te doen, om iets te verzinnen voor de wijze waarop die mensen hun leven konden voortzetten, onder de noemer 'sociaal-agrarische begeleiding'. Maar wat was begeleiden? De plannenmakers konden dan wel denken dat verkoop van hun boerderijen goed voor die mensen zou zijn, de boeren zelf wilden gewoon hun eigen leven bepalen. De theorie van de tekentafel botste met de praktijk', aldus de hoogleraar andragogie L. Mulder, bij zijn afscheid als hoogleraar in 2000.¹ Mulder, die in de jaren zestig de Friese Maatschappij van Landbouw adviseerde, legde achteraf dus de nadruk op de 'dwingende' route van de plannenmakers. Maar de vraag is natuurlijk hoe de voorlichters in het veld met deze plannen omgingen

In de eerste plaats dient te worden vastgesteld dat de agrarisch-sociale voorlichting nauw verwant was aan het opkomende maatschappelijk werk. J.E. de Vrieze, adjunct-secretaris van de KNLC, hield op 18 oktober 1956 een lezing op de Studiedag voor Maatschappelijk Werk te Kampen over het onderwerp 'Welzijn ten Platteland'. Hij trok daarbij niet alleen een vergelijking tussen de ontwikkelingsgebieden en de streekverbeteringen, die toentertijd net van start waren gegaan, maar benadrukte ook het eigen karakter van het maatschappelijk werk op het platteland. Agrarisch-sociale voorlichting moest niet enkel gezien worden als een vorm van gespecialiseerde gezinshulp, maar: 'M.i. dient het maatschappelijk werk ten plattelande breder gezien te worden dan het gespecialiseerde maatschappelijke werk, zoals we dit tegenwoordig zo veelvuldig zien. Op het platteland zal vooral de nadruk moeten liggen op de community organisation, op het maatschappelijk opbouwwerk. Zodoende is de maatschappelijk werker op het platteland vooral activator, doorgeefstation aan allerlei instanties'.² Men kan de agrarisch-sociale voorlichters niet zonder meer gelijkstellen aan maatschappelijk werkers, maar hun werk vertoonde wel overeenkomsten. Het werk gebeurde in de beslotenheid van de standsorganisaties, maar op professioneel niveau waren er verbanden

¹ Nederkoorn, 'Prof. Mulder verzet zich tegen vastgeroeste ideeën'.

² De Vrieze, *Welzijn ten platteland.*; zie ook: Boer e.a., *Maatschappelijk werk op het platteland.*

met het maatschappelijk werk. Ook de verwijzing naar de 'community-organisation' versterkt die gedachte. Het begrip was afkomstig uit de Verenigde Staten en had betrekking op geografische en sociologische groepen (gehoofsgemeenschappen, politieke groeperingen en dergelijke). Het werd in Nederland onder meer gepropageerd door Jo Boer, die in 1951 directrice van 'Stichting Opbouw Drenthe' was geworden.³ Het werk van de streekverbeteraars was mede op de ideeën van de community-organisation (later vertaald als maatschappelijk opbouwwerk) gebaseerd. Dit kwam onder andere in de organisatiestructuur van de streekverbeteringen naar voren. De bevolking moest plaats nemen in werkgroepen en commissies, dus zelf verantwoordelijkheid dragen voor het voorlichtingsproject. Boer omschreef in 1958 de 'philosophy' van de Amerikaanse community-organisation als volgt: 'Het maatschappijbeeld is sterk dynamisch. Aan het gehele begrip community-organisation ligt ten grondslag de vooronderstelling van het leven in een voortdurend veranderende samenleving, waar telkens nieuwe situaties optreden, nieuwe behoeften en nieuwe hulpbronnen ontstaan, een samenleving ook, die weinig traditionele gebondenheid kent, maar die voortdurend bedreigd wordt door de desintegratie en anomie'.⁴ Aan het maatschappelijk opbouwwerk was de taak de integratie van de gemeenschap te verbeteren. De agrarisch-sociale voorlichting was gebaseerd op de Wageningse ideeën over modernisering en ook daar werd de voortdurende verandering in het leven benadrukt. Van de voorlichters werd zelfs verwacht dat zij de gemeenschap in de richting van verandering stuurden. Ook dit laatste beschouwde Boer als een van de kenmerken van de Amerikaanse community organisation. Toen zij het artikel schreef stond het maatschappelijk opbouwwerk nog in de kinderschoenen. Weliswaar had 'Stichting Opbouw Drenthe' reeds voor de oorlog het sociale werk in de gelijknamige provincie geïntroduceerd, maar pas na de Tweede Wereldoorlog vond dat zijn verspreiding over heel Nederland. In Nederland kwam ook geen kopie van het Amerikaanse opbouwwerk, maar het werd er wel door beïnvloed. De Amerikaanse community-organisation legde in haar benadering veel nadruk op de betekenis van het individu. Een dergelijke traditie ontbrak in Nederland aanvankelijk.

De Amerikaanse methodiek beïnvloedde de agrarisch-sociale voorlichting op twee manieren, namelijk via het maatschappelijk werk en via de ontwikkeling van de plattelandsvoorlichting zoals Van den Ban die stimuleerde. Er ontwikkelde zich een voorlichtingsvorm waarin gezinsbegeleiding en community organisation vermengd waren. In de Nederlandse verhouding duidde men het gezinswerk aan met individueel maatschappelijk werk en de community organisation met maatschappelijk opbouwwerk.⁵ De agrarisch-sociale

³ Wilke, *Voor den opbouw van Drenthe*; Boer, 'Het begrip "Community Organization"', 49-55.

⁴ Boer, 'Het begrip "Community Organization"', 55.

⁵ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Cursus streekverbetering'.

voorlichting was niet exclusief bedoeld voor de streekverbeteringen. Ook in andere gebieden, zoals ruilverkavelingsgebieden, vond het ministerie van Landbouw het vaak nodig enige vorm van agrarisch-sociale voorlichting te geven. Volgens het jaarverslag van het ministerie over 1960 was agrarisch-sociale voorlichting overal waar agrarische reconstructieplannen gaande waren of in een voorbereidende fase verkeerden, gewenst om 'een positieve instelling ten aanzien van de te nemen maatregelen te bevorderen, opdat bij de voor te lichten groepen de sociale weerstanden tegen wenselijke veranderingen op technisch en economisch terrein verdwijnen'.⁶ Omdat het van groot belang was het vertrouwen van de lokale bevolking te winnen, schakelden de agrarisch-sociale voorlichters steeds vaker vrijwilligers uit de streek zelf in. Deze vrijwilligers konden na een opleiding optreden als gespreksleiders op praatavonden, waar vaak persoonlijke zaken aan de orde kwamen.⁷ De ABTB had een voorkeur voor een agrariër, maar desnoods kon het ook iemand anders zijn. Als hij of zij maar op de hoogte was van de problemen.

Voor een gedegen beschrijving van de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting zijn de gegevens in de eindverslagen van de streekverbeteringen te summier. De gegevens van de selectiegroep zijn weliswaar nuttig, maar deze zullen worden aangevuld met een reeks uitgebreidere evaluaties van enkele andere streekverbeteringen of delen daarvan. Dat zijn het Noord-Brabantse 'Haaren' en Bergeyk', het Utrechtse Achterberg, het Overijsselse Dalfsen-Slagharen, het Drentse 'Steenwijkstraer' en het Gelderse 'Heerde'. Over deze streekverbeteringen zijn evaluatierapporten geschreven van wisselend wetenschappelijk niveau. Zij verschaffen inzicht in de doelstellingen, kwaliteit, participatie en resultaten van de agrarisch-sociale voorlichting. Bovendien laten ze iets zien van de 'beleving' van de streekverbetering door de inwoners. De antwoorden op een aantal vragen zijn van belang. Hoe verhieldden zich theorie en praktijk van de agrarisch sociale voorlichting? In hoeverre was deze vorm van voorlichting effectief, dat wil zeggen in hoeverre bereikte zij de gezinnen?

Doelstellingen, taken en organisatie van de agrarisch-sociale voorlichting

De agrarisch sociale voorlichting ontwikkelde zich vanaf de eerste helft van de jaren vijftig. Hofstee eerder genoemde, in 1953 verschenen brochure *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting* was de opmaat daartoe.⁸ De volgende stap was de instelling in datzelfde jaar van de Commissie Welzijn ten Plattelände door het ministerie van Landbouw. De commissie publiceerde

⁶ *Verslag over de landbouw in Nederland 1960*, 78.

⁷ *Verslag over de landbouw in Nederland 1960*, 78; Hildebrand, 'De ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting', 220-225.

⁸ Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*.

in 1957 een rapport over de agrarisch-sociale voorlichting. Daarin formuleerde zij voor het eerst de doelstellingen van de agrarisch-sociale voorlichting. Een werkgroep van deze commissie, onder leiding van Hofstee, gaf verder invulling aan de doel- en taakstellingen. Behalve Hofstee hadden in deze werkgroep zitting D. Elema-Bakker (boerinnenorganisaties), T. Brouwer, G. Hendriks, H. Kikkert (alledrie standsorganisaties), J.M.A. Penders (ministerie van Landbouw), Willinge Prins-Visser en P.J. van den Eijnden, die als ambtelijk secretaris optrad.

Huisbezoek van de agrarisch-sociale voorlichter in de streekverbetering 'Haarle'.

bereikt worden.⁹ Daarin onderscheidde zij zich van de landbouw-technische en huishoudelijke voorlichting. Bij dit laatste kreeg de boerin-huisvrouw voorlichting over koken, voedingsleer, naaien en dergelijke, maar bleven aspecten met betrekking tot het sociale handelen, waaronder de opvoeding en de beroepskeuze van de kinderen, onderbelicht. De commissie kwam zelf al vóór de werkgroep, namelijk op 14 juni 1955, tot een soortgelijke doelstelling: 'het voornaamste doel van deze voorlichting (is) de opwekking van de agrarische bevolkingsgroep tot bezinning op de problemen, waarmee bij hen een bewustwording van de problemen kan worden bereikt. Hierdoor worden zij ontvankelijk voor de maatregelen ter verbetering en zullen zij deze door eigen initiatieven en activiteiten kunnen ondersteunen en de doorwerking van de getroffen maatregelen kunnen bevorderen'.¹⁰ De commissie deed daarmee ook een uitspraak over de wijze van organisatie en de verhouding tot het maatschappelijk opbouwwerk. Ze liet er geen twijfel over bestaan dat de agrarisch-sociale voorlichting via de standsorganisaties, dus via de verzuilde structuren, moest lopen. Als het werk convergeerde met het bestaande maatschappelijk opbouwwerk, was er geen taak weggelegd voor de standsorganisaties (gezinshulp, bestrijding van onmaatschappelijkheid en dergelijke),

⁹ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 18.

¹⁰ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 8.

De werkgroep van de Commissie Welzijn ten Plattelande, die in 1956-1957 de doelstellingen en taken van de agrarisch-sociale voorlichting concretiseerde, noemde als uiteindelijk doel 'het bevorderen van het welzijn van de agrarische bevolking'. Via sociale voorlichting moest een bewuste beïnvloeding van de mentale instelling, zoals die zich uitte in gedragspatronen,

hooguit was een handreiking op zijn plaats. De commissie somde een lange lijst met thema's op die tot de taken van de nieuwe vorm van voorlichting moesten gaan behoren: besteding van inkomsten (boekhouden en kredietfaciliteiten), overgang van boeren naar IJsselmeerpolders, emigratiemogelijkheden, rijp maken voor beroepskeuzevoorlichting, vererving, aanpassing van het huishouden aan de moderne welvaart, aanleg van gas- en elektriciteitsleidingen, opheffing van traditionele inwoning, wonen buiten het dorp, aanvullend landbouwonderwijs en positie van landarbeiders. De commissie wilde cursussen, lezingen en praatavonden organiseren, waarbij 'ook de volle aandacht geschonken zal moeten worden aan boerinnen en landarbeidersvrouwen'.¹¹

Het handboek *Agrarische Voorlichting* (1961) omschreef agrarisch-sociale voorlichting als volgt: 'De agrarisch-sociale voorlichting wil de houding die agrariërs innemen tegenover de hen omringende wereld zodanig beïnvloeden, dat zij de gewijzigde omstandigheden innerlijk aanvaarden en er positief tegenover gaan staan'.¹² In veel eindverslagen van streekverbeteringen stonden variaties op deze definitie. Het handboek zag de agrarisch-sociale voorlichter als een deskundige met overzicht over de problemen die in zijn maatschappelijk veld bestonden en met kennis en contacten om die problemen te kunnen oplossen. Feitelijk was hij (aanvankelijk waren het vrijwel uitsluitend mannen) meer een organisator dan directe uitvoerder. Hij had bijvoorbeeld wel kennis over het ingewikkelde erfrecht, maar was geen deskundige die daarover adviezen kon verstrekken. Hieruit vloeide tevens voort dat de agrarisch-sociale voorlichter vooral een groepsvoorlichter was en zich niet primair richtte op het verstrekken van individuele adviezen. Een aantal jaren later, in 1965, omschreef het ministerie van Landbouw het doel van de agrarisch-sociale voorlichting in het jaarverslag als het geven van voorlichting over vraagstukken die verband hielden met de levensomstandigheden van de agrarische bevolking. De voorlichters moesten proberen de agrarische bevolking bewust te maken van de problemen die de maatschappelijke ontwikkelingen voor haar met zich meebrachten en haar hulp bieden bij de aanpassing aan die veranderingen.¹³

In de uitgangspunten bij de agrarisch-sociale voorlichting (althans in zoverre vermeld in de eindverslagen) zijn verschillen te zien. In de streekverbetering 'Haaksbergen' moest de agrarisch-sociale voorlichting 'de mentaliteit van de bevolking gunstig beïnvloeden en daardoor het welzijn en geluk van de mensen op het platteland bevorderen'.¹⁴ Hier stonden vooral de schaalvergroting van het bedrijf en de daarmee samenhangende problemen voor het

¹¹ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 1-12.

¹² Schijen, *Agrarische voorlichting*, 293.

¹³ *Verslag over de landbouw in Nederland 1964*, 79.

¹⁴ *Zes jaar streekverbetering Haaksbergen*, 32.

boerengezin centraal. Men dient hierbij te bedenken dat 'Haaksbergen' tot de latere streekverbeteringen behoorde, die dus uitgevoerd werden in een periode dat de bedrijfsexpansie in een tempoversnelling was geraakt. Die versnelling droeg er mede toe bij dat in de loop van de tijd de doelstellingen per streekverbetering nogal verschild hebben. In 'Heemse', dat iets eerder was begonnen, stond de uitstroom van arbeiders nog centraal.¹⁵ In 'Gramsbergen-Lutten' zette de streekverbeteringscommissie 'meekomen en aanpassen aan de veranderingen in de agrarische gemeenschap' in het middelpunt.¹⁶ In 'St. Oedenrode-Son-Breugel' legden de voorlichters de nadruk op 'de bewustmaking van de sociale problemen, het mede helpen zoeken naar de oplossing daarvoor en het bevorderen van veranderingen van levensstijl in aansluiting op de maatschappelijke ontwikkelingen'.¹⁷ En ook in het Limburgse 'Land van Pepijn' stonden doelen als 'vorming van de bevolking' en 'op de hoogte blijven van de veranderingen in de agrarische wereld en daarbuiten' centraal.¹⁸ In 'Waterland' wilde de lokale commissie in de agrarisch-sociale voorlichting vooral de vraag van het *waarom* van de veranderingen centraal stellen, dit in tegenstelling tot de technisch-economische en huishoudelijke voorlichting waar het *hoe* prevaleerde. Zij wilde zich erop richten de boeren te laten zien dat niet personen of instellingen de moeilijkheden in de landbouw veroorzaakten, maar dat de snelle technische en economische veranderingen dit deden.¹⁹ In 'Elsoo' vond de commissie de belangrijkste taak van de agrarisch-sociale voorlichting 'de kennis van en het inzicht in de hedendaagse ontwikkeling te bevorderen'.²⁰ En in 'Koewacht' stelde ze: 'het doel van de agrarische sociale voorlichting is de bewustmaking van de sociale problemen, het meehelpen zoeken naar oplossingen daarvoor en het bevorderen van veranderingen van levensstijl in aansluiting op de maatschappelijke ontwikkelingen. Het doel is uiteraard hetzelfde als dat van de streekverbeteringen, namelijk de leefbaarheid in het gebied te vergroten. In dit geval van het hele gezin'.²¹

Agrarisch-sociale voorlichting was de tegenhanger van de bedrijfseconomische of technisch-economische voorlichting die zich op een verbetering van de welvaart richtte. Belangrijke taak van de agrarisch-sociale voorlichting was het verwijzen naar bestaande instellingen (volkshogescholen, bureaus voor maatschappelijk werk, opbouwwerk en zorg, instanties voor beroepskeuze, emigratiebureaus enzovoort). Aanvankelijk werd vooral beroepsvoorlichting gegeven met vaak dure tentoonstellingen. Rond 1960 behoorden ook lezingen, huiskamerbijeenkomsten, forumavonden, excursies en andere

¹⁵ Eindverslag. *Streekverbetering Heemse*, 33.

¹⁶ *Vijf jaar streekverbetering Gramsbergen-Lutten*, 31.

¹⁷ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode, Son en Breugel*, 20.

¹⁸ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 41.

¹⁹ *Eindverslag streekverbetering Waterland*, 25.

²⁰ *Streekverbetering Elsoo e.o.*, december nr. 1 (1962).

²¹ *Eindverslag van de streekverbetering Koewacht*, 18.

methoden tot het pakket. In het begin omvatten de voorlichting thema's als beroepskeuze, financiële verhoudingen in het gezin, erfopvolging en dergelijke, maar later stonden ook beleidsvragen ten aanzien van platteland en streek, sociale coöperaties en dergelijke op de agenda.²² De werkwijze varieerde. Excursies, voorlichtingsavonden, huiskamerbijeenkomsten en tentoonstellingen waren de meest gehanteerde methoden. Voor de huiskamerbijeenkomsten (praatavonden) leidden de landbouwconsulenten vanaf begin jaren zestig vrijwilligers op, die bereid waren om als gespreksleider op te treden. De excursies hadden over het algemeen tot doel om boerengezinnen elders kennis te laten maken met vernieuwingen. Maar ze waren in sommige streken ook bedoeld om het isolement te doorbreken. In enkele gevallen zetten de voorlichters zelfs uitwisselingsprogramma's voor vakanties op, waarbij het ene boerengezin een aantal dagen bij het andere introk. Van groot belang waren de mededelingenbladen die in de streekverbeteringen werden verspreid. Ze verschenen onder fantasierijke namen als *Zo in en um d'n barg* ('Neederberg'), *Tussen Ulenpas en Iessel* ('Hummelo-Keppel') en bevatten een breed scala van korte artikelen over onderwerpen die voor de streekverbetering van belang waren.

In sommige gevallen legden agrarisch-sociale voorlichters huisbezoeken af. Zo werden in de buurtschap Strijp (streekverbetering 'Leende') alle boerengezinnen bezocht om geënquêteerd te worden en om agrarisch-sociale problemen te bespreken. De lokale streekverbeteringscommissie stelde: 'Deze enquête (...) was van belang omdat ze de gelegenheid bood boerengezinnen te confronteren met allerlei agrarisch-sociale problemen, hen tot bezinning te prikkelen en hen tevens te verwijzen naar de bestaande voorlichtingsinstanties'.²³ Zo dwingend als in 'Leende', waar men via voorlichting de uithuizigheid wilde bestrijden en het gezonde gezinsleven bevorderen, waren de voorlichters niet overal. Een dergelijke uitgesprokenheid was wellicht kenmerkender voor de agrarisch-sociale voorlichting van de confessionele standsorganisaties, dan voor die van de algemene. Het gebruik van groepsbijeenkomsten om boeren via sociale dwang over de streep te trekken was overigens een gangbaar middel van voorlichters, hoewel het natuurlijk strijdig was met de gedachte dat moderne boeren juist ook individuen moesten zijn. Zo moest dus de traditionele boer met traditionele middelen modern worden gemaakt.

Bij de beroepskeuze van kinderen konden de voorlichters vaak volstaan met algemene voorlichting, dat wil zeggen niet direct gerelateerd aan levensbeschouwelijke achtergrond. Voor veel andere onderwerpen gold dat echter niet. Vandaar dat er een voorkeur bestond voor het formeren van zogenaam-

²² Hildebrand, 'De ontwikkeling'.

²³ *10 jaar Leende*, 46.

de gespreksgroepen, waar boeren en boerinnen onder leiding van een geschoold gespreksleider verschillende thema's bespraken. Vorming van mensen stelden de voorlichters tijdens bijeenkomsten doelbewust boven leren. Zo startte de ABTB in de winter van 1958-1959 gespreksbijeenkomsten onder de titels 'Introuwen en samenwonen', 'Problemen rond de bedrijfsopvolging' en 'Financiële verhoudingen in het boerengezin'. Daartoe organiseerde de katholieke standsorganisatie voor de aanstaande gespreksleiders op de katholieke volkshogeschool 'Berg en Dal' een bijeenkomst.

De agrarisch-sociale voorlichting was veel meer dan beide andere vormen van voorlichting beïnvloed door de ideeën van de Wageningse sociologen. J. Bouma (ABTB) stelde in 1960 dat deze vorm van voorlichting zich ten doel stelde 'invloed uit te oefenen op de dieperliggende gedachten, opvattingen en gevoelens, die de grondslag vormen van het menselijk handelen. Al die opvattingen, gevoelens, zeden en normen die in een groep leven, staan niet los van elkaar. Tezamen noemt men ze wel het cultuurpatroon van zo'n groep'.²⁴ Hij noemde als overleefde waarden en patronen de weerstand tegen het opnemen van investeringskredieten en de traditionele inwoning van grootouders, kinderen en kleinkinderen, zoals die in Overijssel en Gelderland nog veelvuldig voorkwam. Over dat laatste merkt hij op: 'Hoewel het spreken over dit onderwerp door velen nog als een pijnlijke zaak wordt gevoeld, zal juist het groepsgesprek een bijdrage dienen te leveren om bestaande collectieve opvattingen over samenwoning op hun waarde voor de tegenwoordige situatie te beoordelen'.²⁵ Het was een nogal paternalistische benadering die aanvankelijk vaker voorkwam bij de agrarisch-sociale voorlichting.

Al naar gelang de standsorganisatie die de feitelijke voorlichting uitvoerde, kon er aan de agrarisch-sociale doelstellingen in een streekverbetering een hervormde, katholieke, gereformeerde of confessioneel-neutrale kleur worden gegeven. Bouma, die werkte bij de katholieke standorganisatie, zag in de agrarisch-sociale voorlichting een mogelijkheid om de in de statuten opgenomen doelstelling van 'behartiging van de godsdienstige, zedelijke, maatschappelijke en stoffelijke belangen der boeren' systematisch uit te werken. Met andere woorden: de katholieke waarden en normen moesten via de agrarisch-sociale voorlichting worden gepropageerd. Hoe intensief dat gebeurde kon per streek verschillen. Zo constateerde Bouma dat de Noord-Brabantse NCB zich nadrukkelijk inzette voor de agrarisch-sociale voorlichting in streekverbeteringsgebieden, terwijl de katholieken zich elders beperkten tot algemene voorlichting op afdelingsvergaderingen.²⁶

Bouma stond niet onkritisch tegenover de Wageningse moderniserings-

²⁴ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*, 10.

²⁵ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*, 31; zie ook: Hobbelink, *Je trouwt niet alleen met een boer*.

²⁶ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*, 13.

these. Hij verweet de Wageningers dat zij onbewust bepaalde eigenschappen of kenmerken van boeren prefereerden. Hij bedoelde daarmee de voorkeur van Hofstee, Wichers en Van den Ban voor de modern georiënteerde boer: 'Het gevolg van deze instelling kan zijn, dat men bepaalde groepen gaat toetsen op het bezit van bepaalde eigenschappen of kenmerken, zonder zich te verdiepen in de wezenlijke waarde van deze eigenschappen of kenmerken'. Bouma vroeg zich af of het bezit van een modern cultuurpatroon in alle omstandigheden wel zo waardevol was. 'Moet men (...) aannemen, dat 'aanpassing' in alle omstandigheden gewenst is? Kan het niet zijn, dat het soms waardevoller is zich NIET aan te passen aan zijn omgeving, indien b.v. deze aanpassing strijdig zou zijn met de ethische en religieuze opvattingen van een persoon?' Hij benadrukte dat binnen de agrarisch-sociale voorlichting de levensbeschouwelijke overtuiging niet verborgen mocht worden, sterker, het was de plicht van de ABTB om de agrarisch-sociale voorlichting op levensbeschouwelijke grondslag te organiseren. 'Een 'modern cultuurpatroon', dat de mens zijn gerichtheid op God zou ontnemen, zou in het licht van deze levensopvatting onmogelijk als een waarde kunnen worden gezien'.²⁷

In de streekverbetering 'De Zeevang' hadden sommige aspecten van de agrarisch-sociale voorlichting een duidelijk confessioneel stempel. De streekverbeteringscommissie merkte de streek als 'geestelijk noodgebied', hetgeen aanleiding was tot de oprichting van de Werkgroep Geestelijke Verzorgers waarin predikanten uit 'De Zeevang' en een rooms-katholieke geestelijke uit Hoorn zitting namen. De werkgroep stelde zich ten doel meer begrip tussen de verschillende (on)kerkelijke groepen te kweken. Het succes was matig, omdat vooral de grote groep onkerkelijken zich niet aan een gespreksgroep wilde binden.²⁸ Dergelijke initiatieven vond men elders ook en ze waren zeker niet op last van de overheid geïnitieerd. Ze toonden dat pastoors en predikanten zich betrokken voelden bij het werk. In sommige streekverbeteringen stelden zij ook vergaderruimtes ter beschikking voor cursussen van de voorlichters. Hun invloed verliep echter, op een enkele uitzondering daargelaten, via de verzuilde standsorganisaties. In zoverre zij tot de groep van formele en informele lokale leiders in de gemeenschap behoorden, konden de voorlichters ook soms van hun kennis gebruik maken.

Ook binnen de CBTB vonden de ideeën van Hofstee weerklank. In het bijzonder een groep jonge functionarissen stond open voor de moderniseringsgedachte, hoewel ze de daaraan ten grondslag liggende Amerikaanse concepten te oppervlakkig vond.²⁹ De Amerikaanse modellen gaven te weinig ruimte voor het christelijke organisatieleven (oftewel de verzuilde samenleving). Secretaris van de CBTB, G. Wansink, schreef de nota *Culturele aspecten*

²⁷ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*, 86-87.

²⁸ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 47.

²⁹ Van der Woude, *Op goede gronden*, 361.

van de CBTB, waarin hij de doelstellingen van het sociaal-culturele werk van de CBTB uiteenzette. Hij juichte de modernisering van de voorlichting, waarin naast landbouw-technische aspecten ook aandacht was voor de mens, ten zeerste toe. Wel pleitte hij ervoor om het werk vanuit de CBTB zelf op te zetten, een standpunt dat door het bestuur werd overgenomen.³⁰ Toch was men vanuit protestant-christelijke hoek niet onverdeeld positief. De landarbeidersorganisatie NCLB, die ook betrokken was bij de agrarisch-sociale voorlichting, benoemden een aantal malen een commissie om deze nieuwe vorm van voorlichting kritisch door te lichten.³¹ Dit leidde onder andere tot een discussie over de aanvaardbaarheid van overheidssubsidie: 'Kunnen wij, als NCLB, zonder onze zelfstandigheid prijs te geven en zonder ons beginsel geweld aan te doen, gebruik maken van de door de overheid in het vooruitzicht gestelde subsidiëring van dit werk?'³² Uiteindelijk werd de vraag positief beantwoord, maar de discussie toont aan dat de meningen aanvankelijk niet eensluidend waren.

Streekverbeteringskranten waren een belangrijk communicatiemiddel voor de agrarisch-sociale voorlichters.

Elke standsorganisatie organiseerde dus haar eigen agrarisch-sociale voorlichting. De drie boerenbonden werkten daarbij samen met de gelieerde boerinnenorganisaties. Daardoor was er ook geen sprake van een uniforme organisatie. De KNCL en de CBTB richtten respectievelijk met de Nederlands Bond van Plattelandsvrouwen en de Christelijke Boerinnenbond een aparte stichtingen op. De KNBTB organiseerde de agrarisch-sociale voorlichting, in samenwerking met de Katholieke Boerinnenbond, via haar gewestelijke organisaties.³³ De overheid subsidieerde 60 procent van de activiteiten die de

³⁰ Van der Woude, *Op goede gronden*, 364.

³¹ Kikkert, *Agrarisch sociale voorlichting*.

³² Kikkert, *Agrarisch sociale voorlichting*.

³³ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Agrarisch-sociale voorlichting en begeleidend maatschappelijk werk (Commissie Welzijn ten Plattelande 1958)'.

standsorganisatie in het kader van de agrarisch-sociale voorlichting organiseerden. De loonkosten van de voorlichters vormden de grootste uitgavenpost. Daarnaast financierde het ministerie van Landbouw ook de kosten voor het opleiden van vrijwilligers. Het percentage van 60 was doelbewust gekozen. De standsorganisaties moesten daardoor ruim eenderde deel uit eigen middelen financieren. In de redenering van het ministerie profiteerden de organisaties zelf het meest van hun werk en de eigen bijdrage stimuleerde hen het werk samen met hun leden daadwerkelijk te dragen. De overheid verplichtte hen wel om de ongeorganiseerden (vaak de kleine boeren) te betrekken bij de agrarisch-sociale voorlichting.³⁴ In de streekverbetering 'Het Koningsdiep' bijvoorbeeld was 83 procent van de boeren met minder dan 3 hectare bij geen enkele standsorganisatie aangesloten. Zelfs van de boeren in de grootteklasse 3-7 hectare was ongeveer 40 procent ongeorganiseerd.³⁵ Dat terwijl juist zij volgens de gangbare opvatting de probleemgroep vormden.

Welke standsorganisatie verantwoordelijk was voor de agrarisch-sociale voorlichting in een regio, verschilde. Er bestond geen vast model voor de organisatie in de streekverbeteringsgebieden. In de meeste gevallen was er zoiets als een doelstelling. De streekverbeteringscommissie formuleerde die naar aanleiding van een inventarisatie van problemen, of door te kopiëren van andere streekverbeteringen. Het handboek *Agrarische Voorlichting* beval een dergelijke methode aan omdat de voorlichters het contact met de bevolking zo beter konden onderhouden. In enkele gevallen werd een aparte subcommissie agrarisch-sociale voorlichting opgericht, maar vaak werd het werk ook door de overkoepelende streekverbeteringscommissie afgehandeld. In de streekverbetering 'Beneden-Dinkel' was de ABTB hoofverantwoordelijkheid, maar zij pleegde wel overleg met de OLM (Overijsselse Landbouw Maatschappij).³⁶ In de streekverbeteringen 'Maas en Waal-west' en 'Bommelerwaard-oost' organiseerden de GLM (in de 'Bommelerwaard-oost' in samenwerking met de CBTB) en de NCB elk afzonderlijk de agrarisch-sociale voorlichting. In het geval van de NCB leidde dat soms tot thema's met een duidelijk christelijke invalshoek, zoals bij de cursus 'Technische vooruitgang gezien in het licht van de Christelijke levensopvatting'.³⁷

De samenwerking bij de organisatie van de agrarisch-sociale voorlichting kon erg uitgebreid zijn. Zo begonnen de plaatselijke afdelingen van de GML in 1957 met de organisatie van de agrarisch-sociale voorlichting. Zij werkten samen met de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen en de Gelderse plattelandsjongerenbonden. In 1960, toen de protestant-christelijke standsorganisatie haar eigen agrarisch-sociale voorlichters kreeg, werd die samenwer-

³⁴ *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch sociale voorlichting*, 13.

³⁵ *It Alddijp (Het Koningsdiep)*, 6.

³⁶ *Zes jaar streekverbetering Beneden-Dinkel*, 32.

³⁷ *Tussen Maas en Waal*, 45.

king uitgebreid met de CBTB, de Welvaartsstichting en de Protestantse Contactraad voor Maatschappelijk Werk in de Bommelerwaard.³⁸ In de streekverbetering 'De Zeevang' berustte de voorlichting aanvankelijk bij de verschillende stands- en plattelandsvrouwenorganisaties. Hierdoor bleek het moeilijk de voorlichting richting te geven. In de eindfase verzorgde daarom de voorlichter van de Hollandse Maatschappij van Landbouw de hele voorlichting.³⁹ De organisatie van de agrarisch-sociale voorlichting in het streekverbeteringsprogramma laat dus dezelfde verzuilingspatronen zien als de huishoudelijke voorlichting. De betrokkenheid bij het gezin lag bij de eerste natuurlijk nog veel gevoeliger dan bij de tweede, omdat de voorlichters het waarden- en normenpatroon nog veel duidelijker in hun werk moesten betrekken.

G.J.F. Hildebrand, directeur algemene zaken op het ministerie van Landbouw, schreef in april 1961 een artikel over de agrarisch-sociale voorlichting. Hij liet daarin onder meer zien dat deze vorm van voorlichting snel terrein had gewonnen binnen de streekverbeteringen. De eerste agrarisch-sociale voorlichter was eind 1955 aangesteld. Dat aantal groeide in twee jaar tijd uit naar 7 (tabel 7.1). In 1960 waren er al 21 in dienst van de standsorganisaties en in 1965 44. Het aantal streekverbeteringen waar voorlichters actief waren steeg van 22 in 1958 naar 40 in 1960. In geldelijke termen ging het echter om een veel bescheidener groei. In de jaren 1958, 1959 en 1960 begrootte het ministerie respectievelijk 16.605, 20.409 en 27.925 gulden voor de agrarisch-sociale voorlichting. Dat betekende dat het gemiddelde per streekverbetering daalde van 755 naar 700 gulden.⁴⁰

In 1962 was er een sterke uitbreiding van het aantal krachten met een middelbare opleiding (van 5 naar 12). De academisch gevormde voorlichter had bij de verschillende boerenbonden de leiding, stelde de voorlichtingsprogramma's op, verrichte onderzoek en bepaalde de gewenste opleiding voor de vrijwilligers. Bovendien zorgde hij voor een verwetenschappelijking van het werk, zoals dat ook in de op industrie gerichte ontwikkelingsgebieden onder invloed van sociologen gebeurde. 'Het 'sociale manusje-van-alles' uit de naoorlogse jaren', zo stelde Snel in zijn onderzoek naar ontwikkelingsgebieden, maakte plaats voor goed opgeleide beroepskrachten.⁴¹ In de agrarisch georiënteerde streekverbeteringen professionaliseerde het voorlichtingswerk eveneens gaandeweg. De standsorganisatie stelden 11 nieuwe voorlichters aan, zodat er in 1962 in totaal 34 waren. Deze groei handhaafde zich in 1963 en 1964, zij het in geringere mate. Het aantal voorlichters met een middelbare opleiding steeg in 1963 van 12 naar 17, terwijl het aantal academisch gevormden gelijk bleef (22). In totaal waren er bij de verschillende organisaties

³⁸ *Streekverbetering Bommelerwaard-oost*, 51.

³⁹ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 45.

⁴⁰ Hildebrand, 'De ontwikkeling'.

⁴¹ Snel, 'Sociologen op het land', 241.

in dat jaar 39 agrarisch-sociale voorlichters in dienst. Hun aantal groeide van 43 in 1964 naar 44 in 1965, waarna een door het ministerie van Landbouw verwachte stabilisatie optrad.⁴²

Tabel 7.1 Aantal academisch en middelbaar opgeleide agrarisch-sociale voorlichters, 1956-1965

	Academisch opgeleid	Middelbaar opgeleid	Totaal
1956	6	3	7
1957	6	5	11
1958	9	5	14
1959	12	7	18
1960	16	6	21
1961	19	5	23
1962	22	12	34
1963	22	17	39
1964			43
1965			44

Bron: *Verslagen over de landbouw in Nederland 1955-1966* en G.F.J. Hildebrand, 'De ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting', *Landbouwvoorlichting* 18 (1961) 220-225.

De meeste voorlichters hadden een studie sociologie, een studie sociale geografie of een opleiding als landbouwkundig ingenieur gevolgd door een specialisatie in de agrarische sociologie. Deze ingenieurs genoten de voorkeur bij aanstellingen. Zij waren goed bekend met de ideeën van Hofstee en Van den Ban. Een enkele maal vond men onder de agrarisch-sociale voorlichters een econoom of jurist. Weliswaar bestond er in de hiërarchie een onderscheid tussen leidinggevende en ondergeschikte krachten, maar dit betekende niet dat leidinggevendenden geen veldwerk hoefden te verrichten. Zij moesten in de streken waar de bevolking nog in een sterk isolement leefde of de benadering van de bewoners een goede kennis van de dorpsverhoudingen vereiste, de voorlichting zelf ter hand nemen.⁴³ Voor de middelbaar opgeleide krachten gold als eis dat zij een studie hadden gevolgd aan een landbouwschool, een opleidingsschool voor landbouwhuishoudleressen, een sociale academie of een daaraan gelijkwaardige studie. Als aanvullende eis stelden de standsorganisaties dat de persoon afkomstig moest zijn uit een landbouwkundig milieu, dan wel praktijkervaring op het platteland had opgedaan.

De opleiding tot voorlichter in de streekverbetering vond plaats in Bennekom. De cursisten sloten die opleiding af met een driedaags examen. De cursussen waren in belangrijke mate toegespitst op de praktijk van de ruilverkaveling, vandaar dat de examens gingen over vakken als 'arbeidsleer', 'ruimtelijke ordening', 'ruilverkavelingswet', 'landschapsverzorging' en 'bedrijfs-

⁴² *Verslag over de landbouw in Nederland 1965*, 81.

⁴³ *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting*, 16.

vergroting'.⁴⁴ Daarnaast behoorden ook examens 'maatschappelijk werk en 'agrarisch-sociale voorlichting en voorlichtingsmethodiek' tot het programma. De docenten waren werkzaam bij het LEI, het ministerie van Landbouw, bij de Wageningse Landbouwhogeschool of in de streekverbeteringen zelf zoals cursusleider J.P.A. van den Ban, voorlichter bij de komgrondenontginningen. In het cursusmateriaal waren de theoretisch gemodelleerde moderne en traditionele boer terug te vinden in praktische beschrijvingen. Anders dan de theoretische conceptualisering waarin de moderne boer uitgangspunt en norm was, nam men in het cursusmateriaal vaak de kleine, traditionele boer als vertrekpunt: 'De boer is gewend om lang te werken in een kalm tempo, zijn bedrijf is slecht verkaveld, hij moet lange afstanden afleggen, alles kost veel tijd, hij is bepaald niet lui, maar de omstandigheden beletten hem om rationeel zijn dag in te delen. Tijd is voor hem geen geld. Hij woont midden tussen zijn dorpsgenoten in een dichte bebouwing, spreekt dagelijks zijn buren en neemt de tijd voor een praatje. Het bedrijf is niet groot, je bent lang onderweg met alles, je bent altijd bezig, er wordt van je verwacht, dat je je de tijd gunt om te praten'.⁴⁵ Vervolgens schetste het cursusboek hoe de boer al deze gewoontes diende te veranderen om tot een veel rationelere bedrijfsvoering te komen. Ook de rol van de dorpsamenleving kwam in de cursus aan bod, evenals de verhouding tussen stad en platteland. Het cursusboek benadrukte dat gevoelens van achterstand op het platteland, ten opzichte van het stedelijke levensniveau, slechts overwonnen konden worden door een verhoging van de arbeidsproductiviteit, een verbetering van het sociaal-culturele leven op het platteland en een verbetering van de materiële omstandigheden (woningen, wegen en aansluiting op gas-, water- en telefoonnet). De cursussen over de sociale verandering op het platteland vormden een goede afspiegeling van de onderzoeken en gedachten van de Wageningse sociologen.

In juni 1963 verscheen het *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting en het begeleidend maatschappelijk werk in Nederland*. Het was een gezamenlijke uitgave van de ministeries van Landbouw en Maatschappelijk Werk. Zij noemden daarin als doel van de agrarisch-sociale voorlichting 'de bevordering van het welzijn van de agrarische bevolkingsgroep door het geven van voorlichting over die sociale vraagstukken, welke verband houden met hun levensomstandigheden en moeilijkheden kunnen betekenen voor de maatschappelijke ontwikkeling in het algemeen en de landbouwkundige ontwikkeling in het bijzonder'.⁴⁶ Dit betekende dat de agrarisch-sociale voorlichting bedoeld was om de bevolking klaar te stomen voor de 'introductie, de voorbereiding en de begeleiding van de uitvoering van landbouwkundige maatregelen'. De opvatting dat de agrarisch-sociale voorlichting bedoeld zou

⁴⁴ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Specialistencursus streekontwikkeling'.

⁴⁵ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ir. E. Tonkens'.

⁴⁶ *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting*.

zijn als vorm van conflictbeheersing, was elders eveneens te vinden. Maar dit rapport was resoluter in die mening dan eerdere nota's. Ook in sommige eindverslagen ziet men deze opvatting nadrukkelijk genoemd, zoals in dat van de streekverbetering 'Slagharen-Schuinesloot': 'Dat deze voorlichting de uitslag van de stemming over de ruilverkaveling Schuinesloot gunstig heeft beïnvloed, mag zonder meer worden aangenomen'.⁴⁷ In dat opzicht lijkt de agrarisch-sociale voorlichting vooral te zijn opgevat als instrument van het technische landbouwbeleid.

In het rapport uit 1963 leek het ministerie de effectiviteit van de agrarisch-sociale voorlichting lager in te schatten dan de 'werkvloer'. Toch benadrukte het rapport dat het cultuurpatroon van de boer moest worden beïnvloed, niet alleen waar het de agrarische zaken betrof, maar ook op andere levensterreinen: 'Dit houdt dus bijvoorbeeld in, dat de opvattingen en gedragingen van een boer als ondernemer niet los te denken zijn van zijn instelling in zijn hoedanigheid van gezinshoofd of van (bestuurs)lid van een organisatie, een kerkgenootschap, een buurtgemeenschap, etc. en dat het bevorderen van veranderingen op een bepaald gebied alleen dan volledig succes kan hebben als de betrokkene niet in een bepaalde functie, maar als persoon in zijn totaliteit wordt benaderd'.⁴⁸ Tegelijkertijd verklaarde het ministerie van Landbouw echter dat deze algemene doelstelling in de praktijk niet gemakkelijk was te verwerkelijken. Er bestond op dat moment immers geen model om een cultuurpatroon te analyseren. Niet veel later zou blijken dat Bergsma in Dantumadeel er niet overtuigend in slaagde zo'n model te ontwikkelen. Men was ook tot het inzicht gekomen dat de voorlichting verkeerd kon uitwerken. Het al te sterk benadrukken van de afvloeiing uit de landbouw had mogelijk tot gevolg dat de beste werkkrachten de landbouw de rug toekeerden, omdat zij meenden dat deze sector te weinig toekomst had. Het ministerie moest erkennen dat de agrarisch-sociale voorlichting, na ongeveer zeven jaar praktijkervaring, zich nog steeds in een experimenteel stadium bevond. Van de gehanteerde methoden en technieken was de effectiviteit onbekend, zodat vooralsnog 'min of meer intuïtief' moest worden gehandeld. Veel meer dan een handleiding in de fasering van de agrarisch-sociale voorlichting in een gebied (oriëntatie, vaststelling van knelpunten en doelen, prioriteren, opstelling van programma en evaluatie) kon het dan ook niet aanreiken.

Activiteiten van de agrarisch-sociale voorlichting

Klaarblijkelijk voltrok zich in de periode 1957-1963 een verandering in de agrarisch-sociale voorlichting. Toen de Commissie Welzijn ten Plattelande in 1957 haar rapport over de agrarisch-sociale voorlichting publiceerde, noemde

⁴⁷ *Streekverbetering Slagharen-Schuinesloot*, 26.

⁴⁸ *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting*, 7.

zij zes hoofdonderwerpen en activiteiten waaraan deze vorm van voorlichting aandacht moest besteden. In de eerste plaats was dat de 'afvloeiing en beroepskeuze in verband met het vraagstuk der jonge boeren'. Boeren leidden nog steeds kinderen op in het bedrijf, hoewel hier voor hen geen enkele toekomst lag. De commissie sprak in het verlengde van de Wageningse moderniseringstheorie van een 'cultural lag' bij deze boeren, dat wil zeggen dat zij vond dat hun traditionele opvattingen door de werkelijkheid waren achterhaald. Als tweede punt noemde ze de 'traditionele samenwoning en haar consequenties'. De commissie doelde op de op de oostelijke zandgronden nog steeds voorkomende gewoonte dat drie generaties onder één dak woonden. De grootvader, meestal bedrijfshoofd, verhinderde maar al te vaak een modernisering en rationalisering van de onderneming. De her en der voorkomende 'weerstand bij agrarische reconstructieplannen' vormden het derde punt. Uiteraard had dit punt betrekking op de ruilverkaveling, maar tevens noemde de commissie de overgang van de ene naar de andere bedrijfsstijl. Ook de verhouding tussen boer en landarbeider was een van de thema's, evenals de (on)wil van landarbeiders om een vakopleiding te volgen. Ten slotte moest de agrarisch-sociale voorlichting ook de het onderwerp van 'instelling van de plattelander met betrekking tot de industrialisatie' aansnijden. Dit punt hield verband met de afvloeiing van plattelanders uit de agrarische sector. Als nevenonderwerpen vermeldde het rapport nog: vererving, bedrijfsversnippering, bedrijfsaanering, houding ten aanzien van het volgen van onderwijs, maatschappelijk prestige van landarbeiders, verhouding tussen stad en platteland en uitwisseling van boerenzoons.⁴⁹

In 1963 noemde het ministerie twee van de oude thema's als hoofdonderwerpen voor de agrarisch-sociale voorlichting: het wegnemen van weerstanden tegen bedrijfsverbeteringen en de sociale problemen in verband met afvloeiing. Het noemde opnieuw een aantal onderwerpen als aandachtsgebieden, waarbij opviel dat hier meer de praktijk doorklonk dan in het rapport uit 1957. Het ministerie verlegde klaarblijkelijk zijn luisterend oor van de Wageningse theorie naar de dagelijkse werkelijkheid van de streekverbetering. De thema's waren industrialisatie, beroepskeuzevoorlichting, vererving en bedrijfsplitsingen, financiële verhoudingen in het gezin (kostgeld, zakgeld en loon voor kinderen).⁵⁰ Hieraan kan men moeiteloos nog enige thema's toevoegen uit de streekverbeteringen zelf. Zo wilde de streekverbeteringscommissie in 'Waterland' voorkomen dat de ongunstige situatie op het platteland aan oneigenlijke oorzaken zou worden toegeschreven en kregen daarom thema's als 'de plaats van de landbouw in de samenleving' en 'de maatschappelijke veranderingen op het platteland' aandacht.⁵¹ Ook spreekvaardigheids-

⁴⁹ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 21-23.

⁵⁰ *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting*.

⁵¹ *Eindverslag streekverbetering Waterland*, 25.

cursussen behoorden tot het aanbod. In sommige gevallen greep de streekverbeteringscommissie de agrarisch-sociale voorlichting aan voor bijzondere onderwerpen. Zo organiseerde ze in de streekverbetering 'Gramsbergen-Lutten' een onderlinge bedrijfsverzorgingsdienst die bij ziekte hulp bood. De gezinsbedrijven waren door de modernisering immers kwetsbaar geworden. Bij ongeval of ziekte kon het bedrijf niet zomaar stilgelegd worden. In 'Wetering' gebruikte de commissie de gelegenheid om instanties erop te wijzen dat in de polder Gelderingen nog veel boerderijen niet aangesloten waren op het elektriciteits- en waterleidingnet. Bovendien trachtte men de nog noodzakelijke ontginningen op gang te brengen. Ook aan opvoeding en gezin op het veranderende platteland besteedden de voorlichters aandacht. In de streekverbeteringen 'Asten' en 'Someren-Lierop' trokken belangstellenden zich daartoe twee dagen terug op 'Ons Erf' te Berg en Dal. De voorlichters organiseerden er voor moeders en vaders afzonderlijke bijeenkomsten. Bij dit soort gelegenheden hielden zij ook regelmatig zogenaamde bestuursdagen. Deze moesten het contact tussen de bestuursleden onderling versterken. Bovendien gaven ze aanleiding tot allerlei aanvullende cursussen zoals 'Spreken in het openbaar'. De gedachte achter de bestuursdagen was dat goed functionerende besturen noodzakelijk waren, omdat zij het werk dienden uit te dragen onder de bevolking. De commissies dienden in dat opzicht als intermediair tussen de RLVD en de bevolking.

Agrarisch-sociale voorlichters organiseerden een bezoek van Peizer boeren aan de Tweede Kamer.

Drie thema's verdienen hier in het bijzonder de aandacht, namelijk beroepskeuzevoorlichting, geldzaken en bedrijfsopvolging. De beroepskeuzevoorlichting en de bedrijfsopvolging lagen in elkaars verlengde. Immers, het doel van de beroepskeuzevoorlichting was bevordering van de uitstroom uit de agrarische sector. De voorlichting over bedrijfsopvolging behandelde echter ook andere

vraagstukken. Het ging hier om de wijze waarop één van de kinderen het bedrijf het beste kon overnemen. In geval van meerdere kinderen betekende dit dat de anderen vaak moesten afzien van een deel van de erfenis. De financiële en juridische implicaties die dit met zich meebracht was een belangrijk thema in de voorlichting. Het derde thema, geldzaken, is in het vorige hoofdstuk al aan bod gekomen. Daar is uiteengezet dat de verlegging van

geldstromen van bijzonder belang is geweest voor de verhoudingen in het gezin. Deels convergeerde het geldvraagstuk in de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting. Bij de agrarisch-sociale voorlichting lag het accent echter vooral op verervingsvraagstukken en financiering van het bedrijf.

In de streekverbeteringsgebieden keerde een aantal thema's telkens terug. Boven aan de lijst stond de beroepskeuzevoorlichting. In de streekverbetering 'Sleen-Erm-Diphoom' was het zelfs het enige thema.⁵² Overigens was de belangstelling niet altijd even groot. In de streekverbetering 'De Zeevang' organiseerde de voorlichter in 1959 een beroepentoonstelling. De interesse onder de boerenbevolking was gering, maar er kwam een opvallend groot aantal bezoekers uit de middenstand.⁵³ Het thema kreeg ook op andere wijze aandacht. Zo zond de Katholieke Radio Omroep – in samenwerking met de KNBTB – de radiocursussen 'Nood breekt traditie' (1955-1956) en 'Verder dan uw erf...' (1956-1957) uit waarin zij de jeugd voorlichtte over beroepen buiten de landbouwsector.⁵⁴ De beroepskeuzevoorlichting verschilde in de streekverbeteringen die in de jaren vijftig waren begonnen en die in de jaren zestig startten. In de eerste lag het in de bedoeling overbodige arbeidskrachten te laten afvloeien naar ander beroepen. De streekverbeteringscommissie 'Leende' schreef: 'Veel jongens bleven aanvankelijk nog op de boerderij hangen, zonder dat het hen mogelijk was het gehele jaar rond productieve arbeid te verrichten, en zonder dat er voor hen de mogelijkheid was in de toekomst een zelfstandig bestaan in de landbouw te vinden'.⁵⁵ Niet iedereen doorzag de nieuwe ontwikkelingen even snel. In de jaren zestig kwam de sanering (in de betekenis van opheffing van kleine bedrijven) meer op de voorgrond te staan. De streekverbeteringscommissie 'De Beerzen' meende bijvoorbeeld dat in de jaren vijftig de productieverhoging tot stand was gebracht door een intensivering van de bedrijfsvoering en het afvloeien van meewerkende zoons. Pas in de jaren zestig startten de ontmenging, de specialisatie en de afvloeiing van bedrijfs hoofden. De jaren zeventig zouden zich volgens de verwachting van de commissie door een versnelde sluiting van bedrijven zonder toekomstperspectief kenmerken.⁵⁶ In de streekverbeteringen 'Land van Pepijn' en 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' – beide uitgevoerd in de periode 1962-1968 – gingen de commissies er nog vanuit dat er altijd wel mogelijkheden waren voor op zijn minst één bedrijfsopvolger. Slechts de andere kinderen moesten ergens anders emplooi zoeken.⁵⁷

Meestal was de beroepsvoorlichting gericht op de kinderen van boeren,

⁵² *Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphoom*, 48.

⁵³ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 46.

⁵⁴ *Nood breekt traditie; Verder dan uw erf*.

⁵⁵ *10 jaar Leende*, 44.

⁵⁶ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering de Beerzen*, 16.

⁵⁷ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 42; *Streekontwikkeling Oude Mijnstreek*, 42.

maar soms ook op anderen die moesten uitstromen uit de landbouw. De voorlichters kozen er regelmatig voor om door middel van een tentoonstelling of, in samenwerking met scholen, via beroepskeuzetesten de problematiek onder de aandacht van de bevolking te brengen. Zij maakten van die gelegenheden gebruik om ook de ouders ervan te doordringen dat voor veel jongeren geen toekomst was weggelegd in de landbouw. Zij wezen onder andere op de mogelijkheid te gaan werken in de lokale industrieën of te forenzen naar industriecentra, zoals bijvoorbeeld vanuit de Bommelerwaard naar de Rotterdamse havens. De voorlichters organiseerden dit soort activiteiten meestal in samenwerking met de Gewestelijke Arbeidsbureaus.

In een latere fase van het streekverbeteringsprogramma richtten de voorlichters zich ook op boeren die wilden afvloeien uit de landbouw. Zij dienden niet alleen een goede voorlichting over alternatieve beroepsmogelijkheden te geven, maar ook weerstanden te overwinnen bij boeren die weinig voelden voor een bestaan buiten de agrarische sector. Uit onderzoek was namelijk gebleken dat boerenzoons die direct na het verlaten van de lagere school een niet-agrarisch beroep kozen op de beroeps ladder meestal een gelijke of hogere status verwierven als hun vader, terwijl degenen die eerst op de boerderij gingen werken een veel grotere risico liepen op de maatschappelijke ladder te dalen.⁵⁸ Boeren die op latere leeftijd ergens anders werk moesten vinden, kwamen dus bijna per definitie in een lager gewaardeerd beroep terecht. Bovendien had afvloeiing uit de landbouwsector van boeren of hun kinderen een weerslag op het hele gezin. De oude vertrouwde homogeniteit verdween. Er ontstonden verschillen in arbeidstijd, verdiensten en levensgewoonten. De agrarisch-sociale voorlichting zag voor zichzelf een taak weggelegd om de spanningen die als gevolg van de veranderingen optraden, bespreekbaar te maken. In die zin had de voorlichting sterk sociaal-psychologische doelen.

In de streekverbeteringen die na 1960 gestart waren (of eigenlijk nog midden jaren zestig draaiden) nam de voorlichting over het O&S-fonds een steeds belangrijker plaats in. In de streekverbetering 'Heemse' gaven voorlichters bijvoorbeeld adviezen over bedrijfsbeëindiging met behulp van dit fonds.⁵⁹ Ook in 'Beneden-Dinkel' stond dit punt op het programma. Hier constateerde de streekverbeteringscommissie dat Twentse boeren verhoudingsgewijs weinig gebruik maakten van de mogelijkheden die dit fonds bood: 'Blijkbaar is het boer en boerin zijn hier naast een mogelijkheid om een bestaan op te bouwen ook nog steeds een leefwijze. Zich losmaken van het bedrijf valt de boerenbevolking blijkbaar (nog) erg zwaar. Men getroost zich in relatief veel gevallen heel wat moeite om de boerenleefwijze niet te

⁵⁸ Nooij, *Strukturele ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw*, 9.

⁵⁹ *Eindverslag. Streekverbetering Heemse*, 34.

behoeven op te geven. Men is door elkaar genomen in Twente meer bereid met een betrekkelijk laag inkomen genoegen te nemen dan elders'.⁶⁰ In 'Beltrum' besteedde de voorlichter speciale aandacht aan emigratie naar Canada, Nieuw-Zeeland en Luxemburg. 24 personen bezochten laatstgenoemd land om poolshoogte te nemen, maar keerden niet onder de indruk terug.⁶¹

Vanuit algemeen oogpunt bezien was het uiteindelijke doel van deze beroepsvoorlichting verlaging van de generatiedruk, dat wil zeggen terugdringing van het aantal potentiële bedrijfsopvolgers in verhouding tot het beschikbare aantal boerenbedrijven. Dat betekende echter niet dat iedereen moest afvloeien. De agrarisch-sociale voorlichting besteedde ook aandacht aan de blijvers en vooral aan de ouders die het pad moesten effenen voor een goede bedrijfsopvolging. Vaak schoven zij de kwestie namelijk vooruit, omdat er te veel kinderen op de boerderij rondliepen. Een te snelle keus van de opvolger, kon dan tot ongewenste ruzies leiden. Bovendien wilden veel boeren de opvolging niet regelen bij testament, of voelden zij er niets voor om hun bedrijf voor hun dood af te staan. Uitstel kon echter uiteindelijk tot een extra financiële belasting voor de opvolger leiden.⁶² De agrarisch-sociale voorlichters probeerden dit soort problemen onder andere tijdens groeps gesprekken boven tafel te krijgen en zij verwezen vervolgens voor de technische oplossing de mensen door naar lokale notarissen of naar hun boekhoudbureaus. Steeds minder bleken dit problemen van de dorpsgemeenschap, en steeds meer waren het individuele bedrijfsproblemen. In die zin werd het begin jaren zestig ook opgepikt door de economisch-sociale voorlichting, die de agrarisch-sociale voorlichting begon te overvleugelen.⁶³

Het aansnijden van financiële vraagstukken was een heikel punt. In de streekverbetering 'De Zeevang' bleek weliswaar indirect dat de belangstelling voor het thema groot was, maar toen de streekverbeteringscommissie er een bijeenkomst over organiseerde, kwam er nauwelijks iemand opdagen. In het eindverslag constateerde de commissie: 'Wat betreft de oorzaak van deze mislukking kan men stellen dat de boeren deze onderwerpen als privé beschouwen en niet met anderen over eigen financiële problemen willen praten'.⁶⁴ De agrarisch-sociale voorlichter Bouma schreef in 1960 vanuit zijn praktijkervaring: 'De differentiatie in het beroep van kinderen uit de boerengezinnen en het grotere contact dat hierdoor ontstaat met andere groepen, leidt soms tot grote spanningen tussen de kinderen die meewerken op het eigen bedrijf en de elders werkende kinderen'.⁶⁵ De agrarisch-sociale voorlichting probeer-

⁶⁰ *Zes jaar streekverbetering Beneden-Dinkel*, 32.

⁶¹ *Streekverbetering in Beltrum*, 37.

⁶² Zie voor een case: Hoegen, 'Erfopvolging. Verandering in bezitsoverdracht in agrarische families (1945-1990)', 37-60.

⁶³ Zie ook: *Een goed begrip is het halve werk...*

⁶⁴ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 49.

⁶⁵ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*.

de dit soort vraagstukken bespreekbaar te maken door ze rationeler te benaderen. Een in het midden jaren zestig verschenen brochure, getiteld *Moderne agrarische bedrijfsopvolging*, lichtte voor over de geldstromen binnen het boerengezin. Waar de huishoudelijke voorlichting probeerde een scheiding te maken tussen bedrijfs- en huishoudgeldstromen, was de agrarisch-sociale voorlichting erop gespitst de geldstromen binnen het gezin zo te reguleren dat vererving en bedrijfsopvolging onproblematisch konden verlopen.⁶⁶ De agrarisch-sociale voorlichting moest onder andere de weerstanden overwinnen tegen het treffen van regelingen om inwonende kinderen te belonen voor hun arbeid. Dat kon zowel een directe beloning zijn als een uitgestelde. Bij vererving konden de ouders immers rekening houden met de studiekosten van kinderen en het 'ingebrachte loon'. De beloning van zoons en dochters was ook een belangrijk vraagstuk, omdat niet uitbetaald loon onderdeel van een erfenis kon worden. Maar het had ook een sociale zijde. Zonen en dochters die in het bedrijf meewerkten kregen in veel gevallen als tegenprestatie voor hun werk kost, inwoning, kleding en zakgeld. Bovendien stortten hun ouders vaak jaarlijks een bedrag op hun spaarrekening. Feitelijk betekende dit echter dat zij de kinderen onderbetaalden en als onmondigen behandelde. Gevoelens van achterstelling bleven meestal niet uit en in sommige gevallen leidde dit tot onnodig vertrek uit de agrarische sector. Voor het bedrijfshoofd had deze manier van 'beloning' bovendien tot gevolg dat hij de rentabiliteit van zijn bedrijf minder goed kon beoordelen. Wanneer inwonende kinderen die buitenshuis werkten hun volledige salaris moesten afstaan, werd die rentabiliteit al helemaal ondoorzichtig. De boer kon deze inkomstenbronnen dan gebruiken om zijn onrendabele boerderij in stand te houden.

Belangrijk thema in de agrarisch-sociale voorlichting was het erfrecht. Voortzetting van het bedrijf binnen het gezin leidde op een bepaald moment tot een generatiewisseling. Indien er meerdere kinderen in het gezin waren, die allen recht hadden op een deel van de erfenis, werd die wisseling een complexe zaak. Die wisseling werd nog extra complex doordat het bedrijf door de opvolgende zoon vaak eerst werd gepacht. De samenstellers van de brochure *Moderne agrarische bedrijfsopvolging* drongen erop aan maatschappen af te sluiten. Dit zou de positie van de bedrijfsopvolger met betrekking tot ziektewet, ongevallenwet en dergelijke verbeteren. Bovendien konden aanpassingen aan gebouwen en andersoortige investeringen financieel dan makkelijker geregeld worden. Met de niet-bedrijfsopvolgers moesten de blijvers betere regelingen treffen. Toekomstplanning was voor alle kinderen van groot belang, maar dat vereiste wel dat er binnen het gezin eensgezindheid moest bestaan over de opvolging. Ouders en opvolger konden de niet-opvolgers bij-

⁶⁶ Groot en Verheij, *Moderne agrarische bedrijfsopvolging*, 31-38.

voorbeeld in de gelegenheid stellen een studie te volgen. Tegelijkertijd moesten de niet-popvolgers bewogen worden af te zien van de reële waarde van hun deel van de erfenis, ten gunste van de bedrijfsopvolger. In sociaal-psychologisch opzicht was dit een ingewikkelde zaak. Binnen boerengezinnen moest daarom een langdurige vorm van solidariteit tussen de kinderen blijven bestaan.

Effect van de voorlichting: de generatiedruk

Is het effect van streekverbetering op landbouwkundig terrein al moeilijk te meten, voor de agrarisch-sociale voorlichting geldt dat helemaal. In haar eindverslag constateerde de streekverbeteringscommissie 'De Zeevang': 'Het is moeilijk om vast te stellen of dit werk effectief is geweest. Er is getracht om de bevolking aan het denken te zetten over de problematiek op ons hedendaags platteland. (...) Als de agrarisch-sociale voorlichting er in geslaagd is om de bewoners van het gebied wat meer zicht op de toekomst te geven ten aanzien van de bovengenoemde problematiek, dan is het zinvol en goed geweest dit werk in dit streekverbeteringsgebied ter hand te nemen'.⁶⁷ Dergelijke twijfels over het effect zijn vaker te vinden in de eindverslagen. In 'Neederberg' merkte men op: 'Het is moeilijk om op het terrein van het agrarisch-sociale werk konklusies te trekken over resultaten ervan'.⁶⁸ De streekverbeteringscommissie 'Beltrum' was in twee zinnen klaar: 'De resultaten van de agrarisch-sociale voorlichting zijn moeilijk te meten en te vergelijken. In het algemeen kan men zeggen dat de bevolking meer open staat voor de problematiek van deze tijd'.⁶⁹ En in 'Koewacht' schreef de commissie dat het moeilijk te bepalen was in hoeverre het doel bereikt was. Een periode van vijf jaar was in elk geval te kort en in welke mate de opgetreden veranderingen het gevolg waren van de voorlichting, was niet na te gaan.⁷⁰

Er is één cijfermatige manier om het effect van de agrarisch-sociale voorlichting na te gaan, omdat een van de doelstellingen van de agrarisch-sociale voorlichting was de kinderen uit boerengezinnen via beroepsvoorlichting uit de landbouw te sluisen. Zij moesten op andere arbeidsmogelijkheden gewezen worden dan opvolging van hun vader (of in een enkel geval moeder) op het boerenbedrijf. De generatiedruk moest dus dalen. In 1947 bedroeg het aantal meewerkende zoons op boerderijen nog 110.000, in 1961 en 1968 was dat respectievelijk 61.000 en 39.960.⁷¹ Tabel 7.2 geeft een uitsplitsing van de afvloeiende zoons naar bedrijfsgrootte. Daaruit blijkt dat op de kleinere bedrijven de uitstroom groter was dan op de bedrijven met meer grond. Uit

⁶⁷ *Zes jaar streekverbetering Den Ham-Daarle*, 33.

⁶⁸ *Eindverslag streekverbetering Neederberg*, 17.

⁶⁹ *Streekverbetering in Beltrum*, 46.

⁷⁰ *Eindverslag van de streekverbetering Koewacht*, 18.

⁷¹ *Streekverbetering Elso e.o.*, oktober nr. 5, 2 (1963); CBS, Landbouwtellingen 1968.

andere studies blijkt bovendien dat het aantal kinderen in kleine-boerengezinnen geringer was dan in de gezinnen met grotere bedrijven. Dit betekende dat het opvolgingsprobleem zich op eerstgenoemde bedrijven minder manifesteerde.⁷²

Tabel 7.2 Procentuele afvloeiing van boerenzonen van het ouderlijk bedrijf, 1958

	Aantal afgevoelde zonen in %						totaal
	< 5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	> 30 ha	
Zeekleigebied	50	42	27	26	19	23	34
Rivierkleigebied	57	44	34	32	32	34	42
Weidegebied	49	46	35	30	27	29	36
Zandgronden	60	46	34	28	26	19	41
Alle gebieden	57	45	33	28	26	24	40

Bron: A. Maris en R. Rijnveld, *Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw. Een onderzoek naar het onderwijs en de beroepskeuze van de boeren- en tuinderszonen en naar de opvolging op de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland* ('s-Gravenhage 1960), 60.

Om de generatiedruk te meten ontwikkelde het LEI in de jaren vijftig een statistische formule. Deze becijferde die druk op grond van de veronderstelling dat het 15 jaar duurde alvorens een meewerkende zoon het bedrijf overnam en dat hij daarna gemiddeld 35 jaar in functie was als bedrijfshoofd.⁷³ Het LEI bekeek hoe de verhouding tussen het aantal potentiële opvolgers en het aantal bedrijven was. Idealiter zou dan de uitkomst in een regio één moeten bedragen, maar door lokale omstandigheden konden dat cijfer hoger of lager kunnen uitvallen. De generatiedruk zou lager dan één moeten zijn als veel kleine bedrijven in de streek gedoemd waren te verdwijnen. In een gebied met een groot aantal grote bedrijven echter zou de generatiedruk hoger kunnen zijn dan één, omdat door verloop een reservoir 'reserveopvolgers' nodig was. Bij de berekening van de generatiedruk hield het LEI overigens alleen rekening met mannelijke opvolgers.

Het generatiedrukcijfer zegt dus enkel iets over de mannelijke opvolging op bedrijven en niets over de dochters uit de boerengezinnen die een bestaan zochten binnen de agrarische sector. Dochters bleven vooral door een huwelijk verbonden aan het boerenbedrijf, maar onbekend is hoeveel dat waren in de streekverbeteringsgebieden. Ook op landelijk niveau zijn er slechts weinig gegevens. Na de volkstelling van 1971 verscheen weliswaar een reeks monografieën, maar over het algemeen analyseerden de demografen bij de huwelij-

⁷² Nooij, *Strukturele ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw*, 8.

⁷³ De formule van het generatiedruk cijfer luidde: $1/15 \cdot$ vermenigvuldigd met het aantal niet-zelfstandig in de landbouw werkende zonen gedeeld door $1/35$ vermenigvuldigd met het aantal bedrijven = generatiedruk-cijfer. Daarbij staat 15 voor het aantal jaren waarin zonen zelfstandig zullen worden en 35 voor de gemiddelde duur van het zelfstandig zijn. Van deze formule zijn ook andere varianten, maar de hier genoemde is de meest gehanteerde.

ken slechts variabelen als leeftijd, kerk en opleiding.⁷⁴ Afkomst of huwelijksmobilititeit bestudeerden zij nauwelijks, niet in de laatste plaats omdat de gezinsachtergrond van de vrouw over het algemeen onbekend was. Slechts incidenteel is een inkijkje mogelijk. In Winterswijk bijvoorbeeld bleek uit het onderzoek van Benvenuti in de jaren vijftig 93 procent van de vrouwen een agrarische achtergrond te hebben.⁷⁵ Bij een onderzoek van Zwart in dezelfde omgeving in de jaren tachtig was dat gedaald naar 85 procent.⁷⁶ Ook onderzoeken van Loeffen en Vernooy tonen aan dat de neiging bij boerenzoons en -dochters toenam buiten de agrarische kring op zoek te gaan naar een huwelijkspartner.⁷⁷ Het is dus niet mogelijk de generatiedruk vast te stellen met betrekking tot dochters uit boerengezinnen. Hooguit kunnen we constateren dat na 1970 veel boeren moeite hadden met het vinden van een partner, wat tot de veronderstelling leidt dat een groot deel van de boerendochters de sector de rug toekeerde. Door de daling van het aantal mannelijke boeren, daalde bovendien het aantal vrouwelijke partners dat werkzaam bleef in de agrarische sector.

Voorlichting aan vader en zoon in de streekverbetering 'Tholen'. Vermindering van het aantal bedrijfsopvolgers was één van de doelen van de agrarisch-sociale voorlichting.

Limburg en het zuidelijke gedeelte van Gelderland werd mede veroorzaakt door het relatief grote aantal kinderen per gezin daar, terwijl het aantal kleine

Eén van de eerste omvangrijke onderzoeken op het terrein van de generatiedruk was dat van Maris en Rijnveld (LEI). Zij publiceerden in 1959 het onderzoek *Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw*. Het was een representatief onderzoek in 63 gemeenten verspreid over heel Nederland. Volgens de berekening van de onderzoekers bedroeg de generatiedruk in Nederland (exclusief tuinbouwgebieden) 1,24. Het hoogst was de druk op de zuidelijke zandgronden (1,43), het laagst in de Veenkoloniën (0,80). Het hoge cijfer in Noord-Brabant,

⁷⁴ Zie bijvoorbeeld: De Hoogh, *Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners*.

⁷⁵ Benvenuti, *Farming in cultural change*.

⁷⁶ Zwart, 'Een pleidooi voor het verstandshuwelijk', 33-37; Zwart, *Agrarische huishoudens*.

⁷⁷ Loeffen, *Boerinnen en tuindersvrouwen uit Nederland*; Vernooy, *Boerengezinnen in beweging*.

bedrijven (minder dan 5 hectare grond) laag was. Uit het onderzoek bleek dat de generatiedruk in alle gebieden op de bedrijven met minder dan 10 hectare kleiner was dan op de grotere.⁷⁸ Hetzelfde beeld komt naar voren bij een berekening door het LEI uit 1962-1963 (tabel 7.3).

Tabel 7.3 Generatiedruk op boerenbedrijven naar bedrijfsgrootteklasse in Noord-Brabant, Friesland, Groningen en Drenthe, 1962-1963

	Noord-Brabant	Friesland, Groningen en Drenthe			
	(zandgronden en rivierkleigebied)	wei-destreek	zandgronden	Veenkoloniën	zeekleigebieden
< 7 ha	0,4	0,4	0,4	0,2	0,6
7-10 ha	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7
11-14 ha	1,0	0,9	0,9	0,8	1,1
>=15 ha	1,9	1,2	1,3	0,9	1,0
Totaal	0,9	0,9	0,8	0,8	0,9
>=10 ha	1,3	1,1	1,1	0,9	1,0

Bron: *De Nederlandse Landbouw in een groeiende economie. Landbouw-Economisch Instituut 1940-1965* ('s-Gravenhage 1965), 75.

De cijfers over de generatiedruk wisselden, omdat onderzoekers de vraag wie nu precies potentieel bedrijfsopvolger was, niet altijd hetzelfde beantwoordden. Sommigen telden bijvoorbeeld alleen de thuiswonende boerenzonen. Daarmee lieten zij echter de groep die ergens anders op een boerderij het vak leerde, buiten beschouwing. Dat verklaart waarom een andere berekening de generatiedruk in 1959 bepaalden op 0,91. Volgens deze cijferreeks daalde die druk in drie jaar tijd tot 0,71 en nog eens drie jaar later, in 1965, bedroeg de druk 0,57. Men moet aan de absolute hoogte van dit getal niet al te veel waarde hechten, wel echter aan de tendens die erin te lezen valt, namelijk dat het aantal potentiële opvolgers daalde.⁷⁹ Voor het jaar 1965 staat een naar bedrijfsgrootte uitgesplitste cijferreeks ter beschikking (tabel 7.4).

Tabel 7.4 Generatiedruk in Nederland in 1965 naar bedrijfsgrootteklasse

	Generatiedruk
< 5 ha	0,22
5-10 ha	0,47
10-15 ha	0,65
15-20 ha	0,82
20-30 ha	0,82
>30 ha	0,69

Bron: CBS, *Statistiek van de arbeidskrachten in de land- en tuinbouw 1965*.

⁷⁸ Maris en Rijnveld, *Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw*, 83-90.

⁷⁹ CBS, *Statistiek van de arbeidskrachten in de land- en tuinbouw 1965*.

De generatiedruk op bedrijven met minder dan 5 hectare grond was bijzonder laag. Slechts op tuinbouwbedrijven kon met zo weinig grond nog een redelijk bestaan worden opgebouwd. Op de bedrijven in de grootteklasse 5-10 hectare was de generatiedruk gedaald tot beneden de 0,5. Voor bedrijven in deze categorie was het toekomstperspectief slecht. Maar ook op de bedrijven met meer dan 15 hectare grond was de generatiedruk beneden de verwachte 1,0 gedaald. Het relatief lage cijfer op bedrijven met meer dan 30 hectare grond wordt verklaard doordat de onderzoekers alleen inwonende zoons telden. Juist op de grotere bedrijven volgden de zoons vaak een langere opleiding, bijvoorbeeld aan de landbouwhogeschool, of werkten zij tijdelijk elders op een boerderij. De tendens was halverwege de jaren zestig duidelijk: de animo onder boerenzoons daalde om zich als bedrijfsopvolger te registreren.

In de gemiddelde gegevens per provincie in 1960 valt op dat vooral in Noord-Brabant en Limburg de generatiedruk relatief hoog was (tabel 7.5).

Tabel 7.5 *Generatiedruk en het aantal op het ouderlijke bedrijf meewerkende zonen in 1960*

	Generatiedruk	Aantal zonen per 100 bedrijven
Groningen	0,49	21
Friesland	0,54	23
Drenthe	0,64	28
Overijssell	0,65	28
Gelderland	0,65	28
Utrecht	0,75	32
Noord-Holland	0,69	30
Zuid-Holland	0,70	31
Zeeland	0,61	27
Noord-Brabant	0,81	35
Limburg	0,82	35
Nederland	0,68	30

Bron: A. Maris en R. Rijnveld 'Het aantal boeren en boerenzoons', in: A. Maris en R. Rijnveld (red): *Landbouw en platteland in een stroomversnelling* (Haarlem 1963), 44-53, aldaar 50.

Deze landelijke cijfers kunnen vergeleken worden met die van enkele streekverbeteringen. In de streekverbetering 'Slagharen-Schuinesloot' bedroeg bij aanvang van het streekverbeteringsprogramma in 1956 de generatiedruk 1,47. In 1961 was die gedaald naar 0,98.⁸⁰ Anders uitgedrukt: in 1956 waren er nog 147 opvolgers voor 100 vrijkomende bedrijven, vijf jaar later waren dat er nog maar 98. In 'Haarle' was in dezelfde tijd nog sprake van een generatiedruk van 1,16 (in 1955 was die 1,30).⁸¹ In 'Rossum-Weerselo' bedroeg dat

⁸⁰ *Streekverbetering Slagharen*, 15.

⁸¹ *Streekverbetering Haarle*, 23.

cijfer slechts 0,74, dus hier bestond een probleem in de bedrijfsopvolging.⁸² In de Gelderse streekverbetering 'Beltrum' was bij aanvang van het programma de generatiedruk 1,47 en bij afsluiting 1,19. Men mag dus veronderstellen dat de agrarisch-sociale voorlichting hier enigszins effectief was. Anderzijds was het cijfer nog steeds te hoog, omdat het aantal te kleine bedrijven in 'Beltrum' naar schatting boven de 30 procent lag.⁸³ In de streekverbetering 'Linde-Zuid' was al voor aanvang van de streekverbetering in 1964 de generatiedruk scherp gedaald. In 1962 bedroeg die voor het ruilverkavelingsblok 0,58. Het tekort aan opvolgers bestond hier op de bedrijven met minder dan 20 hectare grond, op de grotere bedrijven was nog steeds een overschot.⁸⁴ 'Linde-Zuid' was dus een typisch voorbeeld van een streek waar de noodzakelijk geachte veranderingen al op gang waren gekomen voordat de agrarisch-sociale voorlichting haar werk ter hand nam. Er was hier ook geen sprake van een uitstralingseffect van naburige streekverbeteringen, want deze werden pas in 1962 aangewezen.

In de streekverbetering 'Borger' gingen reeds tijdens de ruilverkaveling 33 boerenzoons buiten het boerenbedrijf werken. Zestien van hen hadden een bedrijf kunnen overnemen, maar deden dat niet en de overige zeventien hadden deze keus niet.⁸⁵ In 'De Zeevang' bleek de generatiedruk zowel bij aanvang als beëindiging van de streekverbeteringen op de bedrijven met minder dan 15 hectare grond aanzienlijk lager (0,70) dan op de grotere (1,59). In beide gevallen nam de generatiedruk echter toe gedurende de streekverbetering! Als oorzaak hiervoor wees de streekverbeteringscommissie onder andere op het feit dat door de verbetering van de productieomstandigheden de animo weer steeg om het bedrijf van de ouders over te nemen. Bovendien kocht het ministerie veehouders zonder opvolgers in het kader van de ruilverkaveling uit. Het verkocht de grond aan de bestaande bedrijven. Het absolute aantal bedrijfsopvolgers daalde daardoor niet, wel het aantal bedrijven voor die groep. Per saldo vertoonde de generatiedruk na de streekverbetering een gezonde verhouding tussen bedrijven en potentiële opvolgers. Ook in de streekverbetering 'Steenwijksmoer' werd in een evaluatieonderzoek gekeken naar de bedrijfsopvolging. Hier vond de meting via een enquête plaats. Van de 66 respondenten had 45 procent zeker of waarschijnlijk wel een opvolger, 26 procent waarschijnlijk geen of zeker geen opvolger en 29 procent was nog onzeker. De bedrijven met (waarschijnlijke) opvolgers waren gemiddeld 17,8 hectare groot en (waarschijnlijk) zonder opvolgers ongeveer 12 hectare.⁸⁶

Gesteld kan worden dat de agrarisch-sociale voorlichting enig effect had

⁸² *Streekverbetering Haarle*, 23.

⁸³ *Streekverbetering in Beltrum*.

⁸⁴ Snel, *De vertaling van wetenschap*, 25-26.

⁸⁵ *Streekverbetering Borger 1963*, 61.

⁸⁶ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 20.

op de daling van de generatiedruk. Maar dit mag niet overschat worden. In heel Nederland daalde het aantal opvolgers, dus er was ook sprake van een algemene tendens.

Betrokkenheid en effectiviteit

De agrarisch-sociale voorlichting kan ook op een andere wijze worden geëvalueerd. In een aantal streekverbeteringen of delen daarvan is er sprake geweest van een wat uitgebreidere evaluatie van de agrarisch-sociale voorlichting. Dit waren: Achterberg (1959), 'Haaren' (1960), Dalfsen en Slagharen (1961), 'Bergeyk' (1964), 'Steenwijksmoer' (1968) en 'Epe-Heerde' (1973). Deze gebieden, uitgezonderd 'Bergeyk', waren al in de jaren vijftig aangewezen als achterstandsregio's. Evaluaties van agrarisch-sociale voorlichting zijn er ook uit gebieden waar geen streekverbetering plaats vond, zoals de Groninger Veenkoloniën (1955-1975). De onderzoekster concludeerde daar dat deze vorm van voorlichting 'in eerste instantie weinig concreet aantoonbare resultaten' liet zien.⁸⁷ Zij verklaarde dit door erop te wijzen dat de voorlichting via de standsorganisaties verliep en daardoor de ongeorganiseerden niet bereikte. Bovendien waren de doelstellingen te vaag en was de kloof tussen de nationale overheid en de veldwerkers te groot. Wel constateerde zij dat de agrarisch-sociale voorlichting een positieve uitwerking had voor vrouwen en jongeren. De positie van de agrarische vrouw en de organisatie van het jongerenwerk werden mede met behulp van de agrarisch-sociale voorlichting op de politieke landkaart gezet. Dit kan mede verklaard worden uit het algemeen sociaal-culturele klimaat in Nederland. In de jaren zestig en zeventig was er namelijk sprake van een emancipatie van jongeren en vrouwen, die ook het werk van sociaal-culturele instellingen beïnvloedde. De agrarisch-sociale voorlichters hadden in hun werk voor vrouwen en jongeren dus de wind mee.

De conclusies uit Van Eerden-Wigcherings evaluatieonderzoek zijn interessant om te toetsen aan de agrarisch-sociale voorlichting in de streekverbeteringen. De andere genoemde evaluaties van streekverbeteringen worden hier gebruikt om een beter inzicht te krijgen in verschillende aspecten en effecten van de agrarisch-sociale voorlichting. De eerste evaluaties oogden wat betreft opzet en uitvoering nogal amateuristisch, maar gaandeweg was er sprake van een professionalisering van de onderzoeken, mede onder invloed van Van den Bans afdeling voorlichtingskunde aan de Wageningse Landbouwhogeschool. De wetenschappelijke bewijsvoering in de latere evaluatierapporten was daardoor beter dan die in de eerste. Alle evaluaties geven echter wel een goede impressie van de resultaten van de agrarisch-sociale voorlichting.

Bij de bestudering van een streekverbeteringsevaluatie is men in de eerste

⁸⁷ Van Eerden-Wigcherings, Inzicht in vernieuwing, vernieuwing in zicht, 102.

plaats geïnteresseerd in de uitkomsten over de mate van participatie van de bevolking in het programma. In het in 1961 verschenen evaluatierapport over de agrarisch-sociale voorlichting in Dalfsen en Slagharen – feitelijk de streekverbeteringen ‘Nieuwleusen-Dalfsen’ en ‘Slagharen-Schuinesloot’ – werd daarop wat uitgebreider ingegaan.⁸⁸ Hoewel veel boeren in Dalfsen en Slagharen de agrarisch-sociale voorlichter kenden, waren slechts weinigen op de hoogte van zijn exacte doel. Klaarblijkelijk schortte er nogal wat aan de wijze waarop de agrarisch-sociale voorlichting was geïntroduceerd. Dat probleem was niet exclusief voor Dalfsen en Slagharen. Het eindverslag van de streekverbetering ‘De Zeevang’ constateerde dat bijna de helft van de boeren bij een onderzoek te kennen gaf nooit van agrarisch-sociale voorlichting gehoord te hebben, terwijl slechts enkelen konden aangeven welke activiteiten in dat kader werden ontplooid.⁸⁹ In ‘Steenwijksmoer’, waar een student van Van den Ban onderzoek deed, beweerde tweederde deel van de respondenten wel eens gehoord te hebben van agrarisch-sociale voorlichting, maar kon slechts 9 procent omschrijven wat het was en wist maar 17 procent wie de agrarisch-sociale voorlichter was. Minder dan de helft van de ondervraagden kon het exacte doel van de streekverbetering noemen.⁹⁰ Overigens kan niet gesteld worden dat de streekverbeteringscommissie ‘Steenwijksmoer’ niet haar best deed. Net als in veel andere streekverbeteringen gaf ze haar eigen krant uit, die huis-aan-huis werd bezorgd. Het merendeel van de ondervraagden las die ook. Evenmin kan men beweren dat de streekverbetering de bevolking onberoerd liet, want 35 procent meende dat de uitvoering daarvan van groot belang was en 55 procent vond dat het voorlichtingsprogramma wel enig doel diende. Slechts 8 procent dacht dat ze er praktisch gezien niets aan had gehad.⁹¹

Als de bevolking wel betrokken was bij de streekverbetering, kon een probleem ontstaan als deskundigen de planning en uitvoering te veel overheersten. In de eerste plaats werden de discussies tijdens vergaderingen in streekverbeteringen veelal ongewild geleid door professionals. In de regio Noordwest-Veluwe was er een groeiende afstand tussen besturen voor maatschappelijk werk en de bevolking. De maatregelen die de bestuurders namen leken de kennis van de dorpelingen ver te overstijgen. De socioloog A. Houttuyn Pieper schreef daarover: ‘Men moet overigens al heel goed op de hoogte zijn met nationale en internationale economische en planologische problemen om de noodzaak van de maatregelen te kunnen overzien. Als men gewend is te leven in een wereld waar persoonlijke verhoudingen en motieven het leven bepalen, dan gaat men die ook achter deze onbegrepen maatre-

⁸⁸ Lycklama á Nijcholt, *Proeve van evaluatie*.

⁸⁹ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 51.

⁹⁰ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 12.

⁹¹ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 16-17.

gelen zoeken'.⁹² Met andere woorden: wanneer geen aansluiting werd gezocht bij de traditionele en dagelijkse denkwijze van de bevolking, ontstond onvermijdelijk de situatie dat de streekverbeteraars over de hoofden van de inwoners heen praatten.

De onderzoekers concludeerden dat de agrarisch-sociale voorlichting vooral die personen bereikte die objectief gezien deze voorlichting het minst nodig hadden, met andere woorden de zogenaamde traditionele boerengedezinnen vielen buiten de boot.⁹³ Dit probleem werd hiervoor ook al geconstateerd bij de landbouwtechnische en huishoudelijke voorlichting. Ook de agrarisch-sociale voorlichters ontsnapten er niet aan. In Dalfsen en Slagharen bleken de deelnemers aan voorlichtingsactiviteiten negatiever te denken over de kleine traditionele bedrijven dan degenen die de cursussen en praatavonden links hadden laten liggen. Hieruit zou men kunnen afleiden dat het streekverbeteringsprogramma een negatieve houding ten aanzien van (te) kleine boeren creëerde. Ook in het dorp Achterberg en de streekverbetering 'Haaren' waren er geluiden dat kleine boeren zich minder aangesproken voelden door de voorlichters. In Achterberg profiteerden de kleine boeren nauwelijks van de streekverbetering. Om voor premies in aanmerking te komen moesten ze ook zelf investeren en daartoe ontbraken de middelen. Aangezien juist de premies vaak de aanleiding vormden om in contact te komen met de voorlichters, bleef deze groep buiten de streekverbeteringsactiviteiten staan. Ook in 'Haaren' vond een deel van de bevolking dat de rijke boeren meer profiteerden van premies op verbouwingen en dergelijke.⁹⁴

De onderzoekers in Dalfsen en Slagharen meenden echter dat ook een intensief contact met deze groep boeren nodig was, omdat anders de achterstand zo groot kon worden dat de onvrede met het landbouwbeleid zou toenemen. Zij verwezen naar recente ontwikkelingen in Arkemheen, in de nabijheid van Nijkerk.⁹⁵ In Arkemheen was een op handen zijnde ruilverkaveling in 1958 weggestemd. Het dagelijks bestuur van de Stichting tot Ontwikkeling van de Noordwest-Veluwe verzocht daarop Houttuyn Pieper een vertrouwelijk rapport te schrijven over de kwestie. De geheimzinnigheid hing samen met de vrees dat bij bekend worden van de resultaten de verbetering van cultuurtechnische werken ernstig geschaad zou worden. Houttuyn Pieper concludeerde dat vooral de kleinere boeren bij de stemming tot de tegenstanders van de ruilverkaveling behoorden.⁹⁶ Dat was dus precies die groep die ook in 'Haaren', Achterberg, Dalfsen en Slagharen niet bij de streekverbetering betrokken kon worden.

⁹² Houttuyn Pieper, 'Ontwikkelingswerk op de N.W. Veluwe', 294.

⁹³ Lycklama á Nijeholt, *Proeve van evaluatie*, 68.

⁹⁴ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 3-5.

⁹⁵ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 31.

⁹⁶ Houttuyn Pieper, *Waarom werd de ruilverkaveling Arkemheen afgestemd?*, 84 e.v.

De RLVD had niet alleen moeite om kleine boeren te bereiken, maar ook de relatief laag geschoolde boeren. In 'Bergeyk' deed de Wageningen G. Helder een onderzoek bij aanvang van de streekverbetering. Hij evalueerde dus niet de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma, maar het daaraan voorafgaande gebrekkige contact tussen RLVD en boeren in deze streek. De landbouwers lazen wel stukken van de voorlichtingsdienst, maar alleen wanneer die in de hun bekende huis-aan-huis bladen werden gepubliceerd. Het bezoek aan voorlichtingsbijeenkomsten, zoals lezingen, demonstraties en praatavonden was gering: 'Men vond de lezingen vaak te moeilijk en men begrijpt de bedoeling van een demonstratie niet'.⁹⁷ De verwachtingen over de aanstaande ruilverkaveling waren niet hoog gestemd: 'Zij geloven wel dat de ruilverkaveling een verbetering zal brengen, maar enig enthousiasme werd hierover niet geconstateerd. Men ziet ook de mogelijkheden niet'.⁹⁸ Het onderzoek toonde aan dat de Bergeykse boeren slechts weinig beïnvloedbaar waren, wat de onderzoeker weet aan 'een zekere mate van traditionaliteit'.⁹⁹ Dat bleek ook uit de voorkeur voor sommige thema's bij de voorlichting. Bij de agrarisch-sociale voorlichting scoorde de aandacht voor bedrijfsopvolging en beroepskeuze van zonen het hoogst. De matige belangstelling voor de beroepskeuze en opleiding van dochters versterkte het beeld van traditionaliteit in deze gemeenschap. De meeste boeren vonden huishoudschool en naaicursus voldoende voor hun dochters; slechts een kleine groep meende dat ULO en HBS ook tot het spectrum behoorden. Helder concludeerde: 'Het geringe contact met de voorlichting, het niet ingesteld zijn op verandering, de geringe geschooldheid, het lage niveau van de bedrijfsvoering en de besproken uniformiteit van de bedrijfsvoering en de overwegend kleine bedrijven zijn symptomen, die volgens onderzoekers duiden op traditionaliteit'.¹⁰⁰

Ook uit het eindverslag van de streekverbetering 'Bergeyk' komt naar voren dat na afloop van de streekverbetering de toestand allerminst gezond was. De productie per man moest toenemen, wilden veel bedrijven overleven en de schrijvers van het eindverslag van de streekverbetering waarschuwden voor de afwachtende houding die veel boeren aannamen.¹⁰¹ Hoopvol konden ze niet zijn, want Helder had er al op gewezen dat de boeren weinig kennis bezaten over de samenleving rondom hen. Dat kwam onder andere tot uiting in het ontbreken van inzicht in de oorzaken van de slechte positie van kleine bedrijven: 'Zij schrijven dit toe aan een politiek van de overheid, die de kleine bedrijven wil doen verdwijnen. Sommige boeren meenden dat dit ook één van de doeleinden van de ruilverkaveling is. Daarbij zien zij niet in, dat

⁹⁷ Helder, *De houding van de boeren*, 37.

⁹⁸ Helder, *De houding van de boeren*, 38.

⁹⁹ Helder, *De houding van de boeren*, 38.

¹⁰⁰ Helder, *De houding van de boeren*, 35.

¹⁰¹ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering Bergeyk*.

deze kleine bedrijven als productie-eenheid te klein zijn om een redelijk inkomen mee te verdienen. Het is altijd goed gegaan en waarom zou dat nu niet meer kunnen is hun redenering'.¹⁰²

Voor kleine boeren was deze opvatting allerminst irrationeel. De streekverbetering had oorspronkelijk weliswaar niet tot doel het opheffen van kleine boerenbedrijven, maar was in de jaren zestig wel meegegaan met deze moderniseringstrend. Kleine boeren konden weinig verwachten van het streekverbeteringsprogramma. Anderzijds kreeg ook de RLVD steeds minder belang bij hen en richtten de voorlichters zich steeds meer op de kansrijke boeren. Maar ook die laatste groep was moeilijk bereikbaar. Dit werd, in navolging van de Wageningse moderniseringstheze, geweten aan de traditionaliteit van deze groep. De onbereikbaarheid van deze 'traditionelen' moet de RLVD uiteindelijk meer zorgen hebben gebaard, dan die van de 'afgeschreven' kleine boeren.

Traditionele boeren

Een traditionele groep boeren was zeer duidelijk te vinden in het dorp Achterberg. In 1959 publiceerde de Utrechtse Stichting voor Maatschappelijk Werk een rapport over de sociale situatie in deze buurtschap, onderdeel van de streekverbetering 'Rhenen' in zuidoostelijk Utrecht.¹⁰³ 'Rhenen' gold als de meest achtergebleven landbouwregio in Utrecht en de buurtschap Achterberg was op haar beurt binnen deze streekverbetering het achterlijkst. De patriarchale gezinsverhoudingen waren in dit overwegend hervormde en oud-gereformeerde dorp nog steeds dominant. De streekverbeteringscommissie had de indruk dat een groot deel van de bevolking door haar instelling, slechts met moeite veranderingen zou aanvaarden.¹⁰⁴ Het onderzoek richtte zich op betekenis voor de voorlichting van formele en informele groepsverhoudingen, de rol van de generatieconflicten bij vernieuwingen op economisch en sociaal terrein, de betekenis van de voorlichting voor verschillende aspecten van het agrarische leven, en de behoefte aan recreatie en culturele activiteiten. Het was duidelijk geïnspireerd door de in Wageningen levende ideeën. Het onderzoek in Achterberg was echter vooral interessant, omdat de onderzoekers probeerden traditionaliteit en moderniteit aan denominaties te koppelen, want oud-gereformeerden en hervormden vormden twee gemeenschappen binnen dezelfde dorpsamenleving. Dat roept de vraag op hoe de moderniseringstheze effectief kon worden toegepast wanneer er sprake was van verschillende vormen van traditionaliteit.

Het rapport schetste een in zichzelf gekeerde gemeenschap, waar een scherpe scheiding tussen de twee belangrijkste geloofsrichtingen liep. De soci-

¹⁰² Helder, *De houding van de boeren*, 35.

¹⁰³ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*.

¹⁰⁴ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 3.

ale omstandigheden waren ouderwets. Veel gehuwde kinderen woonden bij hun ouders in, het verenigingsleven was slechts matig ontwikkeld, de sociale controle was groot. Erg open voor voorlichting stond de gemiddelde Achterbergse boer niet: 'De Achterbergse boer wil baas op eigen erf zijn. Hij voelt daarom niets voor iemand van buiten de gemeenschap, die dan ook nog advies wil geven over dingen, die hem alleen aangaan zoals het landbouwbedrijf'.¹⁰⁵ Het rapport schetste de traditionele zuinigheid van deze boeren, en verwees daarbij naar eerdere onderzoeken van de Wageningse sociologen die in de Betuwe hetzelfde hadden geconstateerd: 'Door de grote armoede, die in vroegere jaren in deze omgeving heerste, hecht men veelal grote waarde aan sober leven en zuinigheid. Voor de landbouwers en allen, die nauw aan hen verwant zijn, spelen bezit en geld een grote rol. Slechts onder zeer bijzondere omstandigheden zal men tot verkoop van land overgaan. Bepaalde erfeniskwesties worden vaak lange tijd besproken. Wat financiële zaken betreft is men te Achterberg zeer precies'.¹⁰⁶ Hier overheerste het Betuwse materialisme, waarmee bedoeld werd dat een onmiddellijk klein gewin belangrijker was dan structurele verbetering op de langere termijn. Daarom wilden de Achterbergse boeren ook niets van kredieten bij banken weten.

De geloofstegenstelling in Achterberg was scherp. De oudgereformeerden, die zich in eigen kring opsloten, weigerden principieel hun kinderen naar de in hun ogen veel te vrijzinnige christelijke scholen te sturen. Dat terwijl de meerderheid van de hervormden toch orthodox hervormd was. In plaats daarvan bezochten de kinderen van oudgereformeerden de openbare school, echter met de beperking dat zij

Voorlichting over erfrechtkesties.

thuis werden gehouden bij de Sint Nicolaas- en kerstvieringen.¹⁰⁷ Naast religieuze bindingen, speelden familierelaties in Achterberg een belangrijke rol:

¹⁰⁵ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 15.

¹⁰⁶ Zie: Wichers, *De beoefening van bloemisterij*; Franssen, *Een onderzoek naar de toestand van de landbouwers in Rump en Gellicum*.

¹⁰⁷ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 17.

‘Wanneer men in de nieuwe diepvrieskluis samen één lade wilde gebruiken, deed de vrouw dit bij voorkeur met een zuster of schoonzuster. Een aantal broers en zwagers heeft met steun van een premie uit het streekverbeteringscrediet samen een stiertje aangekocht’.¹⁰⁸ Het informele leiderschap was te herkennen in families. Familieleden volgden de meest ondernemende. In de gezinssituatie woonden ouders en gehuwde kinderen vaak lang samen en voerden één huishouden. Dit leidde tot onuitgesproken spanningen en had bovendien tot gevolg dat moderne ideeën van de kinderen over aanpassingen aan het bedrijf weinig kans kregen.

In de houding van de Achterbergse boeregezinnen tegenover verandering onderscheidde de samenstellers van het evaluatierapport drie groepen. Er waren degenen die voor de streekverbetering waren gewonnen en zo veel mogelijk van de voorlichting en van de premieregeling probeerden te profiteren: ‘Tot de vooruitstrevende Achterbergers kunnen een deel van de Hervormden, leden van de Gereformeerde Kerk e.a. gerekend worden. Zij staan open voor indrukken van buiten. Een klein aantal van hen is geen autochtoon Achterberger, doch heeft zich van elders hier gevestigd. Zij zijn lid van verenigingen, zowel standsorganisaties als verenigingen voor ontspanning, en hebben een open oog voor die vernieuwingen in huis of bedrijf, die zij van nut achten. Met behulp van bromfietsen en auto’s onderhouden zij verschillende contacten ook buiten Achterberg. Zij onderscheiden zich nauwelijks van boeren elders en vertonen verschillende van de kenmerken en eigenschappen, die volgens Van den Ban typerend zijn voor vooruitstrevende boeren’.¹⁰⁹

De tweede groep was in meerdere of mindere mate afkerig van de voorlichting en zij bracht slechts schoorvoetend en in navolging van dorpsgenoten verandering in het bedrijf. Deze meestal behoudende oud-gereformeerden moesten niets hebben van alles buiten eigen kring of erf. Ze hielden de sobere levenswijze in ere, die men van vorige generaties had geleerd. Men vond deze categorie ook onder hervormden. Er waren echter tevens tekenen dat de mentaliteit van deze conservatieve groep veranderde, omdat de invloed van een aantal bejaarde personen langzaam afnam. Ten slotte bevond zich een deel van de bevolking tussen beide groepen. Dat deel wilde of zijn conservatieve leiders of de meer vooruitstrevende groep volgen. Deze derde categorie van boeren was voor de streekverbeteraars van belang, omdat deze bereid was te gaan vernieuwen als de modernisering bij de buurman vruchten afwierp. De onderzoekers maakten dus hetzelfde onderscheid tussen oude leiders enerzijds en vooruitstrevende en innoverende nieuwe leiders anderzijds als de Wageningse sociologen na de ervaringen in Kerkhoven-Rottevalle wa-

¹⁰⁸ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 19.

¹⁰⁹ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 27.

ren gaan doen. De Wageningse ervaringen klonken ook door in de aanbeveling dat de voorlichters zich behoedzaam dienden op te stellen. Een al te vriendschappelijke samenwerking met vooruitstrevende groepen kon afschrikkend werken op de meer conservatieve inwoners. Die waren dan geneigd de voorlichters met de 'modernen' te identificeren.¹¹⁰

Het rapport schetste dus een tamelijk 'achtergebleven', geïsoleerde gemeenschap waarin zeer behoudende geloofsopvattingen een aansluiting bij de moderne samenleving in de weg stonden. Achterberg was een dorpsgemeenschap die aan het traditionele beeld van de Wageningse School voldeed. Eigenlijk waren er twee gemeenschappen die, gescheiden door geloofsrichtingen, sterk traditioneel en relatief (in vergelijking met traditionele dorpsgenoten) modern waren. Er heerste grote scepsis onder de bevolking. Toch bleek bij nader onderzoek een verassend groot deel (25 procent) van begin af aan open te staan voor vernieuwing. Een ander deel (50 procent) was volgens de onderzoekers over de streep te trekken als het met eigen ogen de resultaten van het streekverbeteringsprogramma zag. Bij deze laatste groep kon de sociale controle, die in dorpsgemeenschappen als Achterberg zo nadrukkelijk aanwezig was, ook positief worden ingezet. Het overige deel van de bevolking was niet in beweging te krijgen, maar het zou naar verwachting op den duur vanzelf verdwijnen.

De evaluatie in Achterberg bevestigde wat de Wageningse sociologen hadden ontdekt. Aanvankelijk gingen zij uit van eenvormige dorpen met een homogene bevolking waarin de achterstand over de hele linie gelijk was. Daarom kozen zij bij het experiment in 1953 voor twee voorbeelddorpen in plaats van voor één dorp met twee verschillende cultuurpatronen. Na de start van de streekverbetering werd al snel duidelijk dat zich binnen agrarische gemeenschappen een veelheid van 'subculturen' bevond. Het meest evident kwam die tot uiting wanneer er sprake was van meerdere geloofsrichtingen. Dat was bijvoorbeeld het geval in de 'Zak van Zuid-Beveland' waar katholieken en protestanten door en langs elkaar leefden. Daar viel de scheiding in denominaties echter veelal samen met de dorpsgrenzen. In Achterberg was dat niet het geval. Hier liep de scheiding door het dorp en stemde die in grote lijnen overeen met een relatief modern en traditioneel cultuurpatroon, ongeacht geloofsrichting. In de praktijk konden de moderne boeren niet als voorbeeld worden gebruikt voor de traditionele landbouwers, omdat door de strikte geloofsgrenzen de culturele beïnvloeding tamelijk gering was. Het bleef dus zaak elke geloofsgroep afzonderlijk te benaderen en daarbinnen de informele leiders op te sporen. Overigens probeerde de Wageningse onderzoeker Bergsma in zijn proefschrift (1963) over Dantumadeel het naast elkaar bestaan van twee cultuurpatronen in een dorpsgemeenschap te incorporeren

¹¹⁰ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 34.

in de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon.¹¹¹

Beroepskeuze van kinderen

De agrarisch-sociale voorlichting richtte zich ook op de jeugd, in het bijzonder waar het de beroepskeuze betrof. In heel Nederland steeg het opleidingsniveau van de jeugd gedurende de jaren vijftig en zestig. Het effect van de agrarisch-sociale voorlichting laat zich daardoor nauwelijks geïsoleerd meten. Toch geeft de evaluatie in het Brabantse 'Haaren' enige aanknopingspunten. Uit een enquête bleek namelijk dat tijdens de streekverbetering de interesse van ouders in beroepskeuzetesten voor hun kinderen toenam. Over het algemeen was de geschooldheid van de Noord-Brabantse boer laag, in dat opzicht was 'Haaren' goed vergelijkbaar met het nabijgelegen voorbeelddorp Kerkhoven. Eenderde van de bevolking had geen landbouwonderwijs gevolgd, en moest dus na de lagere school het bedrijf zijn ingetrokken om daar de noodzakelijke vaardigheden van de ouders te leren. De meesten die wel enig landbouwonderwijs hadden genoten, hadden dat via cursussen gedaan. Slechts enkelen hadden dagonderwijs gevolgd. Bij de volgende generatie was de situatie gunstiger, want daarvan had slechts 16 procent geen enkele vorm van landbouwonderwijs gevolgd.

Voorlichting door de RLVD aan de jeugd in de streekverbetering 'Haarle'.

De enquêteurs deden in 52 gezinnen met in totaal 140 zonen en 131 dochters onderzoek naar de beroeps- en onderwijssituatie. Van de jongens en meisjes waren respectievelijk 56 en 64 jonger dan 15 jaar. Van de meisjes, die over het algemeen weinig opleiding hadden genoten, waren er slechts 17 buitenshuis werkzaam, de meesten (12) als dienst- of winkelmeisje, de overigen in verzorgende of onderwijzende functies. Van de resterende groep (50) waren er 21 gehuwd en de overigen hielpen mee op het bedrijf. Het opleidingsniveau van meisjes steeg langzaam. Vooral de belangstelling voor de MULO als vervolgopleiding groeide. Er waren geen meisjes die Lyceum of HBS volgden. Die opleidingen werden wel door jongens gevolgd, hoewel de meesten van hen een technische opleiding deden. Van de jongens

¹¹¹ Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*.

werkten er 44 buitenshuis, de meesten in een aan de landbouw gelieerd beroep (18), de anderen in onderwijzende en administratieve functies (16), of bij een klooster of seminarie. Van de 40 overigen werkten er 30 mee op het bedrijf en studeerden er 10. Opvallend was dat er maar één fabrieksarbeider was. Tegen fabrieksarbeid bestonden sterke bezwaren, vanwege de vermeende daling in sociale status. Een enquêteur tekende uit de mond van een inwoner op: 'Het blijft ons onverschillig wat ze worden, als ze maar niet in de fabriek komen'.¹¹²

Over het algemeen volgde de oudste zoon of de in leeftijd daaropvolgende zoon die er belangstelling voor had, de vader in het bedrijf op. Dit bracht echter moeilijkheden met zich mee als er nog veel jonge kinderen waren. Wanneer de oudste zoon wilde trouwen, waren de jongsten vaak nog thuis en financieel afhankelijk van de ouders. Volledige overname van het bedrijf kon dan niet, omdat de ouders de inkomsten niet konden missen. Vaak stelde de zoon daarom zijn huwelijk uit. In andere Brabantse dorpen werd dit probleem ook gesignaleerd. Als de oudste de lagere school had afgerond en dus feitelijk het proces van 'zelfstandig worden' was begonnen, waren de ouders nog te jong om de zaken over te dragen.¹¹³ Een enkele keer werd door de voorlichters dan ook gesuggereerd om een van de jongere kinderen opvolger te laten worden, zodat de levensloopcycli beter op elkaar werden afgestemd.

Het verslag gaf ook een oordeel over de veranderingen in de boerenstand. De boer 'is opener m.b.t. geldzaken, in ontwikkeling gestegen, aktiever en onrustiger (daarbij heeft de gemoedelijkheid enigszins ingeboet), het konserverisme aangaande leef- en werkgewoonten is afgenomen, de sociale interesse is gestegen. Bijzonder de jeugd leeft anders, kleedt zich anders door het contact met andere kringen. Door haar veranderende leefwijze is zij meestal de 'geleider' van de ouderen naar modernere toestanden en opvattingen'.¹¹⁴ Toch constateerde het verslag ook problemen. De jongeren die elders een beroep gingen uitoefenen, kwamen namelijk buiten het verenigingsleven te staan. Zij namen niet langer deel aan de bijeenkomsten van de agrarische jongeren. Dit bevorderde de cohesie in dorpen tussen landbouwers en arbeiders niet. Aangezien boeren over het algemeen ook neerkeken op arbeiders was het gevaar aanwezig van een segregatie tussen beide groepen. De streekverbeteraars vroegen zich af of speciale aandacht hiervoor nodig was, temeer omdat veel landbouwers slechts moeizaam accepteerden dat hun invloed in de dorpsgemeenschap afnam.¹¹⁵ Door het dalende aantal landbouwers en het stijgende aantal fabrieksarbeiders veranderde de getalsmatige verhouding in het dorp. Dit zou ook – maar dat vermeldt het rapport slechts in een tussenzin – de

¹¹² *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren.*

¹¹³ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 21.

¹¹⁴ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 21-22.

¹¹⁵ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 22.

invloed van de kerk en de aan haar verwante organisaties (waaronder de katholieke standsorganisaties) op de gemeenschap doen verminderen. De jongeren wilden zich namelijk niet aansluiten bij bijvoorbeeld de Katholieke Arbeiders Jeugd, omdat zij zich toch meer agrariër dan arbeider bleven voelen en zich dus niet thuis voelden in deze organisatie. 'Haaren' was niet uniek in deze veranderingen. Ook in de streekverbetering 'Ameland' vreesden onderzoekers voor een desintegratie van de oude dorpsgemeenschap.¹¹⁶ In andere eindverslagen vindt men hier overigens geen verwijzingen naar.

De onderzoekers constateerden in 'Haaren' dat in vergelijking met het nabije verleden het sociale aanzien van de boer weer steeg. Zij gaven hiervoor geen verklaringen, maar mogelijkwijs kwam dit doordat de kleinere bedrijven verdwenen en de wat welvarendere middelgrote en grote boerenondernemingen overbleven. Soortgelijke ontwikkelingen waren, zoals vermeld, ook in 'De Zeevang' aanleiding voor een groei van de generatiedruk. Mogelijk groeide de wens om boer te worden ook doordat onder de boerenstand weinig waardering bestond voor het werk van arbeiders en dienstboden.¹¹⁷ Ook voor dit laatste gaf het rapport geen verklaring, maar het ligt voor de hand dat die mening vooral heerste onder de grote- en middelgrote boeren. Zij werden door de streekverbetering (en dus ook door de onderzoekers) beter bereikt dan de kleine. Voor de laatste groep lag een overgang naar een arbeidersbestaan meer voor de hand en ze zal zich daar psychologisch dan ook minder tegen verzet hebben. Duidelijk is wel dat in sommige gevallen de streekverbetering dreigde een segregatie in de bevolking teweeg te brengen tussen boeren enerzijds en de groeiende arbeidersbevolking anderzijds.

Naar een modern cultuurpatroon?

In het Drentse 'Steenwijkstraal' organiseerde de Wageningse afdeling sociologie van de Landbouwhogeschool een evaluatie. G. Muggen, die het onderzoek uitvoerde, hield er een representatieve steekproef. Muggen stelde vier vragen centraal in zijn onderzoek. Welke structurele ontwikkelingen hebben zich in het gebied sinds 1961 voorgedaan? In welke mate is de bevolking door de streekverbetering bereikt en welke factoren speelden hierbij een rol? Welke toekomstverwachtingen leven er bij de agrarische bevolking in het bijzonder ten aanzien van de bedrijfsopvolging? Zijn er aanwijzingen dat de boeren in het streekverbeteringsgebied 'Steenwijkstraal' aan het eind van de streekverbeteringsperiode min of meer tot het modern-dynamische cultuurpatroon behoren?¹¹⁸ Hier gaat de interesse vooral uit naar het antwoord op die laatste vraag, omdat dit uiteindelijk één van de belangrijkste doelen van de streekverbetering was.

¹¹⁶ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ir. E. Tonkens'.

¹¹⁷ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 22.

¹¹⁸ Muggen, *Steenwijkstraal uit de branding*, 2.

Muggen bekeek of er onder de 66 geënquêteerde boeren in de streekverbetering ‘Steenwijksmoer’ sprake was van een modern cultuurpatroon, dat wil zeggen of er beter opgeleide jonge boeren waren die activiteiten ontplooiden in de gemeenschap en bijvoorbeeld meer lezen dan gemiddeld. Hij onderzocht of er een correlatie bestond tussen het bezit van een modern cultuurpatroon en verschillende factoren (leeftijd, godsdienst, onderwijs, lidmaatschap van een kern), maar er was eigenlijk alleen bij leeftijd en lidmaatschap van standsorganisaties een significant verband met moderniteit. Muggen meende dat de streekverbetering de moderniteit gestimuleerd had. Hij leidde dit af uit de toename van het lezen van *De Boerderij*, het bestellen van de door het ministerie uitgegeven *Landbouwgids*, het bijhouden van een bedrijfsboekhouding en de contacten met de bedrijfsvoorlichter. Hij plaatste ook vraagtekens: waren de boeren die bereikt werden niet van oorsprong al moderner? Het bleek namelijk dat degenen die lid waren van een voorlichtingskern meer bereikt werden: ‘Ook hier vinden we dus, wat bij dit soort akties al vaker was gebleken, dat juist die mensen het meest bereikt worden, die de extra voorlichting het minst nodig hebben. Er zijn echter niet alleen moderne boeren bereikt (trouwens in traditionele gebieden zijn misschien zelfs de moderne boeren nog wel tamelijk achterlijk), want de deelnemers aan de voorlichtingskern waren nauwelijks moderner dan de rest’.¹¹⁹

De belangrijkste conclusie was dat er, hoewel de streekverbetering mogelijk een gunstig effect had gehad op de modernisering, nog geen sprake was van een modern cultuurpatroon in ‘Steenwijksmoer’. Want keek men naar indicatoren als levenswijze, de houding tegenover ‘innovators’, het opnemen van krediet, enkele doeleinden van de agrarisch-sociale voorlichting en de mening over een redelijk inkomen, dan luidde de conclusie dat: ‘...de Steenwijksmoerse boeren in 1967 nog niet duidelijk tot het modern-dynamische gerekend kunnen worden, al lijken ze wel een eind op de weg hier naar toe gevorderd te zijn’.¹²⁰ Die conclusie werd ondersteund wanneer men de financiële aspiraties van de boeren in ogenschouw nam. Die pasten beter bij het traditionele dan het moderne cultuurpatroon. Volgens Muggens berekeningen lag het inkomen nog steeds lager dan het bruto loon bij vaste landarbeiders, ondanks het feit dat de arbeidsproductiviteit met 75 procent omhoog was gegaan door een vermindering van het aantal arbeidskrachten. De boeren scheen dat lage inkomen niet al te zeer te deren. De slotconclusie van Muggen was dan ook niet onverdeeld positief. Weliswaar had de streekverbetering effect gehad, maar de houding ten aanzien van vernieuwingen stemde niet overeen met het verwachtingspatroon van de voorlichters. Hij pleitte daarom in de eerste plaats voor een voortzetting van de voorlichtings-

¹¹⁹ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 34.

¹²⁰ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 31.

activiteiten, vooral de agrarisch-sociale voorlichting. In de tweede plaats constateerde hij dat het niet mogelijk was gebleken, althans niet in 'Steenwijksmoer', maar wellicht evenmin in enige andere streekverbetering, om in zeven jaar tijd de instelling van de bevolking zo te veranderen dat in dit opzicht van een bevredigende situatie gesproken kon worden. Muggen begreep daarom dat de RLVD af wilde stappen van de gestandaardiseerde streekverbeteringsplannen om al naar gelang de behoefte over te gaan op meer flexibele voorlichtingsprogramma's.¹²¹

Dat op de 'werkvloer' twijfels ontstonden over het nut van de streekverbeteringen, wordt des te duidelijker wanneer we de evaluatie van de streekverbeteringen 'Epe' en 'Heerde' aan een nadere beschouwing onderwerpen. Beide dorpen lagen op de oostelijke Veluwe en waren al in 1958 aangewezen als achtergebleven landbouwgebied.¹²² De drie centrale landbouworganisaties gaven opdracht om parallel aan de uitvoering van de streekverbeteringsprogramma's in 'Epe' en 'Heerde' een sociaal onderzoek te houden. Dat resulteerde in een proefschrift van J. de Jonge, die dit verdedigde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam bij de hoogleraar sociologie G. Kuiper Hzn, tevens directeur van het 'Sociologisch Instituut van het Convent der Christelijk-Sociale Organisaties' te Utrecht.¹²³ Beleidsbetekenis had dit werk niet meer, want het verscheen pas in 1973, toen de streekverbetering al van de politiek agenda was verdwenen en de agrarisch-sociale voorlichting werd afgebouwd en overgeheveld naar de economisch-sociale voorlichting. Hooguit konden politici in het onderzoek een rechtvaardiging vinden voor de omslag in het gevoerde beleid.

De Jonge stelde een aantal vragen. Hoe kwam het dat de agrarisch-sociale voorlichting zo weinig constateerbare resultaten had bereikt en was met een grotere krachtsinspanning een beter resultaat mogelijk geweest? Tot welke beleidsconclusie gaf het onderzoek aanleiding? De Jonge ontdekte te laat dat in het gekozen controlegebied ook agrarisch-sociale voorlichting werd gegeven. De standsorganisaties gaven namelijk ook in gebieden waar geen streekverbetering plaatsvond deze vorm van voorlichting, zij het op een veel bescheidener schaal. Het onderzoek in de streekverbeteringen Epe' en 'Heerde' had daarom betrekking op het effect van de 'extra' agrarisch-sociale voorlichting. Die had volgens De Jonge in elk geval weinig resultaat gehad. Na herinterpretatie van de onderzoeksresultaten, waarbij een verdeling werd gemaakt tussen boeren die wel en die niet bereikt waren door de agrarisch-sociale voorlichting, bleek bovendien dat het effect van de hele agrarisch-sociale voorlichting te klein was. De Jonge zocht een verklaring in de toentertijd

¹²¹ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 36.

¹²² *De landbouwkundig achtergebleven gebieden; Eindverslag van de streekverbetering Heerde*.

¹²³ De Jonge, *De agrarisch-sociale voorlichting*; zie ook: De Jonge e.a., *Terreinverkenningen voor de agrarisch-sociale voorlichting*.

nieuwe theorieën over het effect van massacommunicatie. Niet langer werd er namelijk a-priori er van uitgegaan dat gestelde doelen via massamedia bereikt konden worden. De media werden eind jaren zestig volgens de nieuwe opvattingen beschouwd als een van de vele invloeden die inwerkten op een totale situatie.¹²⁴ De agrarisch-sociale voorlichting was dus hooguit een additionele vorm van beïnvloeding. Ze had weinig positieve effecten in het onderzochte gebied, maar er was evenmin sprake van een negatief resultaat. De tegenwerping dat het lage effect een gevolg was van het gebrek aan mankracht sneed volgens De Jonge geen hout. Indien de personele bezetting hoger was geweest, was het effect niet evenredig beter geweest. Hij droeg daarvoor twee redenen aan. In de eerste plaats was het moeilijk om iedereen met een boodschap te bereiken. Degenen die niet bereikt werden, konden slechts door een persoonlijke, op hun omstandigheden afgestemde benadering op de hoogte raken. In de tweede plaats trok niet iedereen uit de uitgedragen boodschap de conclusies die de voorlichtingsdienst voor ogen stonden. Daarmee bevestigde ook De Jonge met zijn onderzoek dat de agrarisch-sociale voorlichting een andere weg moest inslaan.

Hoewel de onderzoeksresultaten in eerste instantie van toepassing waren op Epe' en 'Heerde', meende De Jonge dat de achterliggende processen veralgemeniseerd konden worden. Hij stelde vast: 'In ieder geval kan op basis van ons onderzoek betwijfeld worden of het grote optimisme, waarmee de start van de agrarisch-sociale voorlichting in de vijftiger jaren vergezeld ging, wel gerechtvaardigd was'.¹²⁵ Had de agrarisch-sociale voorlichting wel recht van bestaan? Voorlichting op het gebied van school- en beroepskeuze was geen specifiek probleem van landbouwers, maar gold voor de hele bevolking. Ook de verhouding tussen gezin en bedrijf (of beroepsarbeid) achtte hij niet specifiek voor de boerensamenleving. Niet alleen agrarisch-sociale voorlichters en de economisch-sociale en huishoudelijke voorlichters hielden zich ermee bezig maar 'ook op gezette tijden de kerk, de gezinsmaatschappelijk werkster, de psychiater en de huisarts'.¹²⁶ De Jonge meende dat de agrarisch-sociale voorlichting te generaliserend was geweest en te weinig rekening had gehouden met de sociale differentiatie die ook op het platteland heerste. De tegenstelling tussen modern en traditioneel mocht niet te absoluut worden geïnterpreteerd. Op het ene punt kon men modern zijn en op het andere punt juist traditioneel handelen en denken. Een voortdurende evaluatie van de voorlichting achtte hij dan ook op zijn plaats.

De Jonge's onderzoek leek de opvattingen die halverwege de jaren zestig op politiek niveau al boven kwamen drijven te bevestigen. De streekverbetering had afgedaan. De agrarisch-sociale voorlichting die zich vooral richtte op

¹²⁴ De Jonge, *De agrarisch-sociale voorlichting*, 197.

¹²⁵ De Jonge, *De agrarisch-sociale voorlichting*, 200.

¹²⁶ De Jonge, *De agrarisch-sociale voorlichting*, 201.

een groepsbenadering, moest opgaan in de individueler georiënteerde economisch-sociale voorlichting, die slechts de kansrijke bedrijven hielp. Bovendien suggereerde De Jonge's conclusie dat een specifiek maatschappelijk beleid voor agrariërs overbodig begon te worden. De modernisering van het platteland leek in sociaal opzicht een feit, althans het liep niet meer achter bij het stedelijk patroon.

De opkomst van de economisch-sociale voorlichting

Hiervoor werd al aangeduid dat de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting in de loop van de jaren zestig overvleugeld werd door de economisch-sociale voorlichting. Dat proces vond zijn oorsprong in het toenemend belang van de financiële voorlichting aan boerengezinnen. In 1963 noteerde men op het ministerie van Landbouw daarover: 'Een van de dingen die hierbij opvalt is dat men de voorlichting over gezinsbegroting veel meer gaat behandelen in het totale kader van het geheel van economische vraagstukken rond gezin en bedrijf tezamen'.¹²⁷ De pogingen om de geldstromen binnen het gezinsbedrijf te scheiden, leidden op het ministerie en bij de standsorganisaties tot het inzicht dat juist op dit terrein een intensivering van de voorlichting noodzakelijk was. Dit stimuleerde vanaf circa 1963 de instelling van de zogenaamde economisch-sociale voorlichting. Deze was ontstaan als een neveneffect van het O&S-fonds. Wellen had als directeur-secretaris van de NCB, het plan opgevat om voorlichting aan de leden te geven over de regelgeving die als gevolg van de invoering van het O&S-fonds was ontstaan. Toen hij benoemd werd tot directeur-generaal op het ministerie van Landbouw, zette hij dit plan door onder de naam sociaal-economische voorlichting (spoedig gewijzigd in economisch-sociale voorlichting).¹²⁸ Uiteindelijk kreeg deze nieuwe vorm van voorlichting een veel bredere opzet. De economisch-sociale voorlichting incorporeerde elementen van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting in zich. Er was echter één groot verschil. Huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting zoals opgezet in de streekverbetering vanuit de Wageningse moderniseringsgedachte waren vooral gericht op begeleiding van groepen en gemeenschappen. De economisch-sociale voorlichting richtte zich primair op individuele bedrijven. Al begin jaren zestig stelde het ministerie van Landbouw in zijn jaarverslagen dat 'de voorlichting over alle vraagstukken, zowel op korte als op langere termijn, die verband houden met het bedrijf in relatie tot gezin in de concrete omstandigheden van de individuele gevallen beoordeeld worden. Dit impliceert dat deze voorlichting in tegenstelling tot de agrarisch-sociale voorlichting, die de voorlichting van groepen verzorgt, zich tot het individu richt'.¹²⁹ In 1963

¹²⁷ Inventarisatie-rapport van de huishoudelijke voorlichting, 10.

¹²⁸ Van der Woude, *Op goede gronden*, 371.

¹²⁹ *Verslag over de landbouw in Nederland 1963*, 66.

reserveerde het ministerie geld voor de aanstelling van 35 economisch-sociale voorlichters. Uiteindelijk benoemden de standsorganisaties er 31. Een jaar later wilde men een uitbreiding met nog eens 35.¹³⁰ In 1965 waren er al 74 economisch-sociale voorlichters in dienst: 33 bij de KNBTB, 22 bij de KN-LC en 19 bij de NCBTB. Het was een redelijke afspiegeling van het ledental van de verschillende standsorganisaties. De economisch-sociale voorlichters kwamen in dienst van de landbouworganisaties. Het ministerie van Landbouw financierde 90 procent van de personeelskosten, plus een vast bedrag voor de zogenaamde apparaatskosten. Het was dezelfde regeling die gold voor de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichters.

Overigens waren deze voorlichters niet alleen in de streekverbeteringen actief. Misschien zelfs *juist* niet. De individuele begeleiding stond deels haaks op het streekverbeteringsbeleid. In de streekverbetering 'St. Oedenrode-Son-Breugel' noemde de streekverbeteringscommissie agrarisch-sociale en economisch-sociale voorlichting in één adem, hoewel ze duidelijk gescheiden taken hadden. De agrarisch-

Individuele voorlichting zette niet alleen door op landbouwkundig terrein maar ook waar het de sociale aspecten van het boerenbestaan betrof.

sociale voorlichting was gericht op 'groeps- en massavorlichting', terwijl de economisch-sociale voorlichting haar doel via individuele voorlichting op de bedrijven en het gezin trachtte te bereiken.¹³¹ Schematisch gezien besteedde de agrarisch-sociale voorlichting in de streekverbetering aandacht aan sociale problemen, wat vervolgens leidde tot een toename van de vraag naar individuele voorlichting door de economisch-sociale voorlichting. Ook de streekverbeteringscommissie in 'De Beerzen' maakte in haar eindverslag het onderscheid. Wie dit verslag leest krijgt echter de indruk dat de agrarisch-sociale voorlichting op een zijspoor was beland. Hier besteedde men vrijwel alle aandacht aan individuele bedrijven met goede overlevingskansen.¹³²

De economisch-sociale voorlichting richtte zich ten eerste op de continuïteit van het bedrijf waarbij de voorlichters vooral aandacht schonken aan een evenwichtige vermogensontwikkeling. In de jaren zestig werd immers steeds

¹³⁰ *Verslag over de landbouw in Nederland 1964*, 79-80.

¹³¹ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode*, 20.

¹³² *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering de Beerzen*, 16-20.

duidelijker dat het ‘nieuwe’ boeren grote investeringen vereiste. Het aandeel en de omvang van het vreemd vermogen, en daarmee de schuldenlast, nam aanzienlijk toe. Begeleiding van bedrijven, of beter gezegd boeren en boerinnen voor wie aard en omvang van dit vreemd vermogen onbekend was – zoals landbouwconsulenten voor sommige streekverbeteringen in Zeeland expliciet stelden – leek daarom op zijn plaats. Ook de beroepskeuze van de kinderen in samenhang met de inkomstenmogelijkheden van het bedrijf bleef belangrijk. De ervaringen met de agrarisch-sociale voorlichting hadden uitgewezen dat hier redelijk effectief gewerkt kon worden. Voorlichting over beroepskeuze kon natuurlijk, behalve in groepsverband en door middel van tentoonstellingen, ook individueel aan gezinnen en bedrijven worden gegeven. De voorlichting over de continuïteit van het bedrijf in verband met de generatiewisseling sloot bij dit laatste aan. Erfrechtkwesies werden door de toenemende kapitaalintensivering van bedrijven steeds belangrijker. Ten slotte besteedde de economisch-sociale voorlichting ook aandacht aan de contractuele en financiële regelingen van andere samenwerkingsvormen dan de traditionele.¹³³ De oprichting van maatschappen van vader en zoon werd bijvoorbeeld populairder.

Aanvankelijk ontwikkelde de economisch-sociale voorlichting zich naast de agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting. Willinge Prins-Visser duidde haar zelfs aan als de ‘Dritte im Bunde’ waar het ging om de oplossing van problemen op het gebied van traditionele opvattingen over budgettering van het gezinsinkomen, taken van de huisvrouw en de taakverdeling tussen boer en boerin.¹³⁴ Al in 1965 werd erover gesproken hoe de huishoudelijke voorlichtsters in de streekverbeteringen konden worden overgeheveld naar de economisch-sociale voorlichting en eventueel naar de Stichting HVP. Deze stichting zou voortaan enkel nog de technisch-huishoudelijke voorlichting verzorgen, terwijl de economisch-sociale voorlichters de vraagstukken betreffende financiën en gezin voor hun rekening zouden nemen. In 1968 schreef G.G. Jonkhans-Steenbergen aan de Landelijke Raad voor de Bedrijfsontwikkeling dat het oude concept achterhaald was. De boerin groeide van hulpkracht naar compagnon, en daarom diende zich de vernieuwde voorlichting op minstens vijf rollen te richten: huisvrouw, boerin, consumente, opvoedster en staatsburger.¹³⁵

De discussie over de reorganisatie van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting overleefde het streekverbeteringsprogramma. Pas begin jaren zeventig stopte het ministerie van Landbouw de subsidiestroom voor deze beide vormen van voorlichting. De omzetting van huishoudelijke en

¹³³ *Verslag over de landbouw in Nederland 1965*, 81

¹³⁴ Visser, ‘Voorlichting over het huishoudelijk beheer’, 1022.

¹³⁵ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Bedrijfsontwikkeling, 2^e vergadering 20 december 1968, ‘Brief van G.G. Jonkhans-Steenbergen d.d. 6 november 1968’.

agrarisch-sociale voorlichting in economisch-sociale voorlichting is om twee redenen van belang. In de eerste plaats markeert die een omwenteling in de uitvoering van het streekverbeteringsbeleid. De interne en externe financiële relaties bij boerengezinnen waren dusdanig veranderd dat de oorspronkelijke voorlichtingsvormen niet meer adequaat waren. De groepsvoorlichting die inherent was aan de Wageningse moderniseringstheorie, werd daarom vervangen door een veel individuelere vorm van voorlichting. In die zin is er sprake van een breuk met het oude beleid. In de tweede plaats toont de omzetting aan dat het moderne ondernemerschap in de voorlichting een centralere plaats kreeg. De 'ouderwetse' huishoudelijke voorlichting maakte plaats voor een concentratie op budgettering van inkomsten (dus ook van huishoudgeld). De interdependentie tussen gezin en bedrijf was blijven bestaan, maar bedrijfsinvesteringen en gezinsinkomen werden meer gescheiden. Investeringen financierde het boerengezin via de bank, niet meer door besparing op het huishoudgeld.

Samenvatting en analyse

Bij de uitvoering van de Wageningse moderniseringstheorie nam de agrarisch-sociale voorlichting een bijzonder plaats in. Deze vorm van voorlichting kan beschouwd worden als een direct uitvloeisel van die theorie. 'Social engineering' zou in de praktijk vooral via de agrarisch-sociale voorlichting verwerkt moeten worden. De commissie Welzijn ten Plattelande stelde daartoe richtlijnen op, die later door de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad werden bevestigd. De vraag is in hoeverre de agrarisch-sociale voorlichting aan de verwachtingen heeft kunnen voldoen.

Aan de hand van een aantal evaluaties zijn hiervoor de hoofdpunten van de agrarisch-sociale voorlichting geanalyseerd. Deze zou moeten leiden tot een modern cultuurpatroon onder boeren, maar de evaluaties konden deze ontwikkeling niet bevestigen. In 'Steenwijksmoer' constateerde de onderzoeker weliswaar een verbetering van de economische positie van boeren, maar die leidde niet tot een modern cultuurpatroon. Uiteraard stuit men hier op de vraag wat dan een modern cultuurpatroon precies inhield. De Wageningse sociologen hebben deze vraag nooit afdoende kunnen beantwoorden, behalve wanneer zij daaraan een sterk normatieve invulling gaven. Wellicht is het vruchtbaarder te kijken naar de mate waarin de agrarisch-sociale voorlichting wel invloed had.

De kleine boeren, waaronder degenen voor wie de landbouw nog slechts een nevenactiviteit was, bleken moeilijk te bereiken. In sommige gevallen leken de voorlichters ook geen aanstalten meer te maken om deze groep te benaderen. Ze waren bij voorbaat 'afgeschreven'. Naarmate de uitvoering van de streekverbeteringen vorderde werd die tendens sterker. Het leidde er

zelfs toe dat eind jaren zestig betwijfeld werd of de agrarisch-sociale voorlichting ooit enig effect had gehad voor deze groep. Die twijfel is slechts deels terecht. De mate waarin de voorlichters de kleine boeren bereikten, verschilde per streekverbetering. Waar grote en middelgrote bedrijven domineerden, bereikte de RLVD de kleine boeren minder goed dan in streken waar zich vrijwel uitsluitend – enkele uitzonderingen buiten beschouwing latend – kleine boeren bevonden. In oorsprong was de streekverbetering er onder meer op gericht de kleine boeren te verheffen naar een betere sociaal-economische positie. De werkelijkheid achterhaalde deze doelstelling. Voor voorlichters waren daarom slechts die kleine boeren van belang die voldoende groeipotentie hadden. Meting van de generatiedruk toonde aan dat het aantal potentiële bedrijfsopvolgers op kleine bedrijven veel minder was dan op de middelgrote en grote bedrijven. Kinderen kozen blijkbaar zelf voor andere oplossingen. Er was sprake van een zelfregulerend mechanisme. Kinderen voelden er niets meer voor om het kansloze bedrijf van hun ouders voort te zetten en zochten ergens anders emplooi. Wellicht heeft de voorlichting daar enige invloed op uitgeoefend, maar aangenomen mag worden dat de algemene ontwikkelingen in de jaren vijftig en zestig (toenemende onderwijsparticipatie van de jeugd) een minstens zo belangrijke zo niet belangrijkere oorzaak is geweest. De bemoeienis van de agrarisch-sociale voorlichting leidde uiteindelijk mede tot een aanpassing van de bedrijfsstijl, onder andere waar het de regulering van de levensloop van het gezin en het bedrijf betrof.

Waar landbouwkundige en huishoudelijke voorlichting al voor de Tweede Wereldoorlog ingang hadden gevonden, was de agrarisch-sociale voorlichting een nieuw fenomeen. Niet alleen voor de boerenbevolking, maar ook voor de voorlichters. De agrarisch-sociale voorlichting was nauw gerelateerd aan het opkomende maatschappelijk werk, en, daarmee samenhangend, de 'community-organisation' zoals die in de Verenigde Staten opgang maakte. Ze was in principe op groepen gericht, individuele gezinshulp viel erbuiten. In veel gevallen wisten de streekverbeteringscommissies aanvankelijk niet welke opdracht zij aan de subcommissies voor de agrarisch-sociale voorlichting moesten meegeven. Uit evaluaties blijkt bovendien dat het werk van de nieuwe voorlichters onvoldoende bekendheid genoot. Die gebrekkige bekendheid leidde aanvankelijk soms tot groot wantrouwen ten aanzien van de nieuwe voorlichting en beïnvloedde haar effectiviteit negatief. Wellicht waren de verwachtingen ook te hoog gespannen en beseften de Wageningse sociologen pas in de loop van de jaren zestig dat hun aanvankelijk statische opvatting over het moderne cultuurpatroon werkelijkheidsgrond miste en dat de voorlichting was gebaat bij dynamische modellen.

In enkele evaluaties kwam de vrees voor een segregatie in de dorpsamen-

leving naar voren. Dat dorpen verdeeld konden raken over landbouwkundige vraagstukken was uiteraard bekend. Vooral de stemming over ruilverkaveling bracht vaak lokale tegenstellingen voor het voetlicht. Ook bij de huishoudelijke voorlichting kwam dit probleem aan de orde. Daar betrof het vooral de scheiding tussen boerinnen en vrouwen uit de 'burgergezinnen'. Deze laatsen waren in principe uitgesloten van de voorlichting. Bij de agrarisch-sociale voorlichting betrof de gevreesde segregatie de relatie tussen boeren die wel en die niet hun bedrijf voortzetten. In agrarische dorpsgemeenschappen kon laatste groep soms onvoldoende aansluiting vinden bij haar 'nieuwe cultuurpatroon'. De bedrijfsbeëindigers bleven zich meer boer dan arbeider voelen. De agrarisch-sociale voorlichting zag in de integratie op het platteland een nieuwe taak voor haar weggelegd, wat inderdaad paste binnen de opvatting dat zij sociaal-cultureel werk verrichtte. Ze heeft die rol nooit kunnen vervullen.

Veel streekverbeteringen, zoals in 'Hummelo-Keppel', werden afgesloten met een bonte avond voor de inwoners.

Bij de evaluaties kwam ook de representativiteit van de streekverbeteringscommissies en haar invloed op de streekverbetering aan de orde. In streken waar boeren slecht georganiseerd waren, vertegenwoordigden de leden van de commissie, die altijd lid waren van een standsorganisatie, een minderheid van de boerenbevolking. Bovendien was er een toenemende invloed van de deskundigen en professionals waar te nemen. De oorspronkelijk zo gekoesterde stelling, dat de streekverbetering van en voor de bevolking was, leek daardoor aan relevantie in te boeten. De agrarisch-sociale voorlichting heeft slechts deels de rol kunnen vervullen die haar aanvankelijk werd toegedacht. Door de individualisering van de begeleiding van boeren werd ze in de loop van de jaren zestig overbodig en ging ze samen met de huishoudelijke voorlichting op in de economisch-sociale voorlichting.

